

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTARANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

İslamzadə Vüqar İlqar oğlunun

(Magistranın A.S.A)

**"Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və
vəzifələri"**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401 Dünya İqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq İqtisadi Münasibətlər

Elmi rəhbər:

i.e.n.,dos. F.Ə.Rəhimli

Magistr proqramının rəhbəri:

i.e.d.,prof. Ş.H.Hacıyev

Kafedra müdiri :

BAKİ - 2018

Mündəricat

Giriş.....	3
I FƏSİL. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və nəzəri əsasları.....	7
1.1. Milli iqtisadiyyatın sabit inkişafının mahiyyəti və prinsipləri.....	7
1.2. Dayanıqlı inkişafa dair nəzəri baxışlar və onların təkamülü.....	16
1.3. Dayanıqlı inkişafın sosial-iqtisadi aspektləri.....	25
II FƏSİL. Dayanıqlı iqtisadi inkişafda dayanıqlılığın təmin olunması mexanizmi....	32
2.1. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması amilləri və onların təsnifatı.....	32
2.2. Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu.....	41
2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin milli iqtisadi inkişafa təsiri.....	52
III FƏSİL. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun artırılması yolları.....	56
3.1. Azərbaycanın ixrac potensialı və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri.....	56
3.2. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması.....	60
3.3. Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsində rəsmi ehtiyatların rolu.....	65
NƏTİCƏ.....	71
İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT.....	73
XÜLASƏ.....	76
SUMMARY.....	77
PE3HOMÉ.....	78

Giriş

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və vəzifələri mövzusu dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışının XXI yüzillikdə öz mövqeyini beynəlxalq arenada möhkəmləndirməsi səbəbindən xüsusi əhəmiyyət qazanmışdır. Beynəlxalq və regional təşkilatlar gələcəyə dair qəbul etdikləri inkişaf proqramı və prinsiplərində inkişafın iqtisadi, sosial və ekoloji balansın eyni anda gözlənilməsi yolu ilə dayanıqlı şəkildə həyata keçirilməli olduğu düşüncəsini müdafiə edirlər.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf dedikdə resursların səmərəli istifadəsi yolu ilə gələcək nəsillərə çatdırılmasının həyata keçirilməsi və iqtisadi inkişaf zamanı sosial və ekoloji məsələlərin də nəzərə alınaraq balansın qorunması başa düşülür. Uzun illər iqtisadi inkişaf ilə bağlı addımlar atılarkən sosial və ekoloji məsələlərin nəzərə alınmaması sosial böhran və global ekoloji problemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Beynəlxalq və regional təşkilatlar səviyyəsində, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlər tərəfindən qəbul edilən normalarda iqtisadiyyatın balanslı şəkildə inkişafı məsələsi öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan, qeyd olunanları nəzərə aldıqda dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışının əhəmiyyəti və aktuallığı xüsusi vurğulanmalıdır.

Azərbaycan tərəfdaş çıxdığı dayanıqlı iqtisadi inkişaf ilə bağlı beynəlxalq norma və prinsiplərlə yanaşı, qəbul edilən strateji yol xəritələri və inkişaf planlarında da iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında qurulmalı olması vurğulanmışdır. Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının icrası zamanı görülməli tədbirlər, həyata keçirilən siyasətlər, sosial müdafiə tədbirləri, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı əlaqələndirmə şurasının yaradılması da mövzunun diqqətdə olmasını və aktuallığını göstərir.

Dövlətlərin dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsinin əsas yollarından biri də iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və xarici əlaqələrin səmərəli şəkildə qurulması olduğundan, mövzunun əsasını təşkil edən xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı iqtisadi inkişafda rolu əhəmiyyət qazanmış olur. Azərbaycanda qəbul edilmiş dayanıqlı iqtisadi inkişaf ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən strateji yol xəritələri və proqramlarda xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, iqtisadiyyatın gəlir mənbələrinin

formalaşdırılmasında şaxələndirilmənin həyata keçirilməsi geniş yer tapdığından mövzunun öyrənilməsi aktuallığa sahibdir.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi. Dayanıqlı iqtisadi inkişafıla bağlı düşüncələrin ilkin öyrənilməsi uzun tarixə sahib olsa da, sistemli şəkildə iqtisadiyyatın balanslı şəkildə inkişaf etdirilməli olması düşüncəsinin formalaşması XX yüzilliyin sonlarında beynəlxalq təşkilatlar səviyyəsində ekoloji, sosial və iqtisadi məsələlərə kompleks yanaşmaların aktuallaşması ilə yeni məna kəsb etməyə başlamışdır. Bu dövrdən sonra güclü dayanıqlı iqtisadi inkişaf vəziyyətinin yaranması ilə bağlı qəbul edilmiş beynəlxalq normalar dayanıqlılıq anlayışının genişlənməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra tərəfdaş çıxdığı ekoloji, sosial və iqtisadi balansın qorunması ilə bağlı prinsiplər yolu ilə dayanıqlılıq anlayışını inkişaf planına daxil etmişdir. Bu prinsiplərin qəbul edilməsindən sonra dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi inkişaf planın dayanıqlı siyasət əsasında qurulmasına başlanılmış və mövzunun öyrənilməsi geniş vüsət almışdır. Mövzunun öyrənilməsi ilə bağlı son aktual yanaşmalar Azərbaycanın inkişaf proqramlarında və milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş strateji yol xəritələrində öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi beynəlxalq və milli iqtisadiyyat səviyyəsində müasir cəmiyyətdə xüsusi əhəmiyyət qazanmış dayanıqlı iqtisadi inkişafı beynəlxalq və yerli təcrübələrin fonunda öyrənməkdir. Eyni zamanda, tədqiqat qarşısında dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun ortaya çıxarılması məqsədi vardır.

Qeyd olunan məqsədlərə çatmaq üçün dissertasiya işində aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuşdur:

- dayanıqlı iqtisadi inkişafın nəzəri əsasları və inkişafının öyrənilməsi;
- dayanıqlı iqtisadi inkişaf siyasətlərinin tətbiqi ilə sosial-iqtisadi səmərəliliyin əldə olunması arasındakı əlaqənin tədqiqi;
- Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun öyrənilməsi;

- Beynəlxalq və yerli təcrübənin qarşılıqlı öyrənilməsi yolu ilə səmərəli dayanıqlı iqtisadi inkişaf siyasətlərinin tədqiqi.

Tədqiqatın predmet və obyekt. Tədqiqatın predmetini müasir dövrdə əhəmiyyətli olan dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışının öyrənilməsi, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində ayrı-ayrı dövlətlərin təcrübəsi, Azərbaycanda tətbiqi və xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rolu təşkil edir.

Tədqiqatın obyektini isə dayanıqlı iqtisadi inkişaf ilə bağlı qəbul olunan beynəlxalq prinsiplər, Azərbaycanda iqtisadiyyatın dayanıqlılığın təmin olunması ilə bağlı proqram və strateji yol xəritələri, eləcə də xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlılığın təmin edilməsindəki əhəmiyyəti ilə bağlı təcrübələr təşkil edir.

Tədqiqat işinin informasiya bazası. Tədqiqatın informasiya bazasını beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qəbul edilmiş dayanıqlı inkişaf ilə bağlı prinsiplər, proqramlar və normalar, Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi siyasəti ilə bağlı qanunvericilik bazası, proqram və planlar, eləcə də dünya təcrübəsində dayanıqlılığın təmin edilməsi ilə bağlı konkret tədbirlər planları ilə bağlı məlumatlar təşkil edir. Bununla yanaşı, xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi ilə bağlı məlumatlar da tədqiqatda informasiya mənbəyidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- Dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışının formalaşması və inkişafı ilə bağlı əsas mənbələr öyrənilmiş, son yeniliklərdən istifadə olunmuşdur.
- Dayanıqlı iqtisadi inkişaf ilə bağlı nəzəri yanaşmalar kompleks şəkildə öyrənilmişdir.
- Xarici iqtisadi əlaqələrin təşkilinin dayanıqlı iqtisadi inkişafa təsirlərinə yeni yanaşmalardan baxılmışdır.
- Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təşkil olunması ilə bağlı siyasətlər öyrənilmiş, beynəlxalq təcrübə ilə qarşılıqlı əlaqələri dəyərləndirilmişdir.
- Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində rəsmi ehtiyatların əhəmiyyətinə yeni baxışdan yanaşılmışdır.

Dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması ilə bağlı yeniliklər, onun xarici iqtisadi əlaqələrin təmin olunması ilə bağlı əlaqələri və qeyd olunan məsələlərə beynəlxalq təcrübə ilə qarşılıqlı təşkilə yanaşılması dissertasiya işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyətini təşkil edir.

Dissertasiya işinin həcmi və quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat və xülasədən ibarət olmaqla 78 səhifədir.

I FƏSİL. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın xüsusiyyətləri və nəzəri əsasları

1.1. Milli iqtisadiyyatın sabit inkişafının mahiyyəti və prinsipləri

Mərkəzləşmiş dövlətlər yarandığı dövrdən onların milli iqtisadiyyatı və onun inkişaf etdirilməsi məsələsi dövlətlərdə qarşıya qoyulan hədəflərdən biri olmuşdur. Milli iqtisadiyyatın sabit inkişafı anlayışı və prinsiplərinə nəzər salmazdan əvvəl ümumilikdə milli iqtisadiyyat anlayışının nə olduğuna nəzər yetirək. Milli iqtisadiyyat dedikdə, institusional sistemlə tənzimlənən, ölkədə yaranmış iqtisadi, siyasi, ictimai qaydalara cavab verən, sahə və regional mühitlərdə strukturlaşmış ölkə miqyaslı iqtisadi fəaliyyət başa düşülür [1, s.49]. Bundan belə nəticəyə gəlmək olar ki, milli iqtisadiyyat dedikdə, bütövlükdə dövlətin sərhədləri daxilində yaranıb formalaşan, eyni zamanda sərhədləri xaricində yaranan və milli iqtisadiyyatına fayda verə biləcək iqtisadi strukturların toplusu başa düşülür.

Milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı düşüncələr hələ qədim dövrlər və orta əsrlərə gedib çıxsa da, ilkin elmi-iqtisadi yanaşmaları ilk iqtisadi məktəblərin orta çıxması ilə xarakterizə olunur. Tacir qruplarının mənafeələrini müdafiə edən merkantilistlər milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin başlıca yolunu sərvətin mənbəyi hesab etdikləri qızıl, gümüş və dəyərli zinət əşyalarının ölkə daxilində toplanması və milli iqtisadi sərhədlərin xaricinə çıxmamasında görürdülər. Bu baxımdan da tacirlərin mənafeələrini qoruyaraq ticarət döviyyəsinin artırılması və milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün proteksionist tədbirlərin görülməsini müdafiə edirdilər. Digər bir iqtisadi məktəb olan fiziokratlar isə milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sərvətin artırılmasının yolu kimi sərvətin mənbəyi hesab etdikləri və real iqtisadi nemətlərin yarandığı sektor olaraq xarakterizə etdikləri kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsini dəstəkləyirdilər [2, s.120-121, 141].

Klassik siyasi iqtisadi məktəbinin görkəmli nümayəndələri olan Adam Smit və David Rikardo da öz elmi yanaşmalarında milli iqtisadiyyat məsələsinə toxunmuşdurlar. Hər iki iqtisadçı da liberal iqtisadi düşüncənin müdafiəçiləri olduğu üçün onların yanaşmaları milli iqtisadiyyat anlayışına birbaşa yox, dolay yolla fərqli prizmadan baxışdır. Belə ki, klassik siyasi iqtisad məktəbinin bu iki nümayəndəsi dövlətlərin iqtisadi inkişafının təmin olunması üçün dövlətin milli iqtisadiyyatda

inkışafını, tənzimləmə siyasətlərini ən aza endirən və iqtisadi müdaxiləyə qarşı çıxan mövqeni dəstəkləyiblər. A.Smit dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini "gecə gözetçisi" funksiyası ilə məhdudlaşmalı olduğu düşüncəsini müdafiə edirdi. Hər iki iqtisadçının da yanaşmalarının digər bir ortaq cəhəti kimi dövlətlərin iqtisadi inkışafa çatmasında milli iqtisadi sərhədlərin liberallaşdırılmasının lazımlı olduğu düşüncəsinin müdafiə olunduğunu görə bilərik [3, s.36-37]. Buna baxmayaraq milli iqtisadiyyatın inkışaf etdirilməsi üçün müraciət edilməli olan yollarda Adam Smit və David Rikardonun yanaşmalarında fərqlər də vardır. Adam Smit dövlətlərin mütləq şəkildə üstünlüyə sahib olduqları sahələrlə məşğul olmalı olduğunu və bu sahələrin inkışafına yönəlmiş işlər görmək düşüncəsini dəstəkləyirdi. Mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsinin əksinə olaraq David Rikardo dövlətlərin inkışafa çatması üçün nisbi üstünlüyə sahib olduğu sahələrə diqqət ayırmağı olduğu düşüncəsini dəstəkləyirdi [4, s.50-53].

Bütövlükdə sistemli şəkildə milli iqtisadiyyat anlayışının öyrənilməsi alman iqtisadçısı Fridrix Listin adı ilə bağlıdır. Onun yanaşmaları alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin əsasını təşkil edir. F.List 1841-ci ildə əsas əsəri olan "Siyasi iqtisadın milli sistemi" əsərini dərc etdirir. Əsərin əsas mövzusunı ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatlarının özlərinə xas olan milli xüsusiyyətlərə uyğun inkışaf etməsi və vahid dünya iqtisadiyyatı anlayışının ola bilməyəcəyi təşkil edir. O, yanaşmalarında siyasi iqtisad termini yerinə milli iqtisad terminindən istifadə etmişdir. F.List milli iqtisad dedikdə, alman iqtisadiyyatının inkışaf etdirilməsi üçün lazım olan tövsiyyələr sistemini nəzərdə tuturdu. Bu düşüncələr əsasında o dövrdə alman dövlətləri arasında vahid iqtisadi birliyin yaradılması düşüncəsi hakim olmağa başlamışdı. Belə ki, Böyük Britaniya, Fransa kimi dövrün yüksək inkışaf etmiş ölkələrindən fərqli olaraq indiki Almaniya ərazisində mərkəzləşmiş dövlət anlayışından söhbət gedə bilməzdi. Almaniya irili-xırdalı yüzlərlə dövlətlərdən ibarət aralarında formal birlik olan dövlət idi. Hər bir dövlət arasında gömrük maneələri və rüsumları ortaq alman iqtisadi məkanının formalaşmasına əngəl törədirdi. F.List vahid alman iqtisadi məkanının yaradılmasını təklif edərək bu gömrük maneələrinin aradan qaldırılmasını və alman iqtisadi birliyinin yeni formalaşmaqda olan burjua xarakterli milli iqtisadiyyatını xarici təsirlərdən qoruması üçün proteksionist tədbirlər görməli olduğu düşüncəsini

müdafiə edirdi [2, s.207-209]. F.Listin düşüncələri və ondan təsirlənmiş alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin davamçılarının yanaşmaları nəticəsində əvvəlcə vahid alman iqtisadi məkanı yaradılmış və bu iqtisadi birlik daha sonra yerini siyasi birliyə vermişdir [5, s.563].

Müasir dövrdə qloballaşma prosesinin hər nə qədər sürətlənməsinə və dövlətlərin iqtisadiyyatlarının bir-birlərindən daha çox təsirlənməsinə baxmayaraq hələ də hər bir dövlətin iqtisadiyyatı başlıca olaraq milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşır. Bu milli iqtisadi sərhədlər daxilində formalaşan iqtisadiyyat yerli bazarın qanunauyğunluqları, ənənələri, baş verən proseslər, qəbul olunan yerli qanunların hesabına özünəməxsus şəkildə inkişaf edir. Milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün tətbiq edilən siyasətlərdə bu baxımdan fərqli prinsip və yanaşmaların tətbiq olunması başa düşüləndir.

Milli iqtisadiyyatın əsaslandırılması və onun özünəməxsus olmasının qeyd olunması dövlətlərin təkcə iqtisadi baxımdan fərqli inkişaf yolları ilə irəliləməsi ilə xarakterizə olunmur. Dövlətlərin iqtisadiyyatlarının fərqli xüsusiyyətlərə sahib milli iqtisadiyyatlar şəklində formalaşmasına təsir göstərən digər amilləri qeyri-iqtisadi təsirlər başlığında ümumiləşdirə bilərik [5, s.563]. Bu qeyri-iqtisadi təsirlərə dövlətlərin fərqli qanunlar sisteminə sahib ola bilməsi, adət və ənənələrin özünəməxsusluğu, təbii şərait və ictimai coğrafi mövqe fərqlilikləri, yerli və regional səviyyədə baş verə biləcək siyasi prosesləri misal göstərmək olar. Bu cür özünəməxsus qeyri-iqtisadi xüsusiyyətlərin olması dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının sabit şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün eyni prinsiplərin tətbiq edilməsinin uğursuz olmasına gətirib çıxardır. Bu kimi səbəblərdən hal hazırda yüksək inkişaf etmiş ABŞ, Yaponiya, İsveçin milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmək üçün tətbiq etdikləri modellər hər birinin yerli şəraiti əsasında formalaşmış və milli iqtisadiyyatlarına tətbiq olunduğu zaman effektiv olan tədbirlər kompleksidir. Bu kimi dövlətlərin təcrübələrini bütünlükdə götürüb eynilə tətbiq etmək digər dövlətlərdə yerli şəraitin fərqli olması səbəbindən eyni nəticəni verməyəcəkdir. Bu səbəbdən də inkişaf etməkdə olan ölkələrin özlərinin milli inkişaf modelini hazırlayan zaman İEO-in modellərinin müsbət təcrübələrindən yararlanmaları ilə

yanaşı, bu təcrübələri milli xüsusiyyətlərə uyğunlaşdırmaları və bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq inkişaf etdirmələri də önəmlidir.

Dövlətlərin yüksək sosial-iqtisadi rifah pilləsinə yüksəlməsi üçün milli iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmələri mütləqdir. Bu baxımdan dövlətlərin qarşısında duran əsas məsələ milli iqtisadi inkişafın sabitliyini təmin etməkdən ibarətdir. Burada sabitlik dedikdə, milli iqtisadiyyatın davamlı və dayanıqlı olaraq inkişaf etməsi, iqtisadi eniş dövrlərinin qabaqcadan nəzərə alınmış siyasətlər hesabına minimum itki ilə başa çatdırılması, yüksəliş dövrlərində maksimum artıma nail olunması kimi amilləri qeyd etmək olar. Aydındır ki, dövlətlərin iqtisadi inkişafı düzxətli bir proses deyil. Belə ki, iqtisadi proseslər tsiklik xarakter daşıyır. Müəyyən müddət ərzində yüksəliş və enişlərlə xarakterizə oluna bilər. Buna baxmayaraq bu yüksəliş və enişlərin sonunda hər növbəti dövrlər bir əvvəlkinə nisbətən daha yaxşı və yüksək mövqedə qərar tutur. Ümumi baxımdan yanaşsaq tsiklik proseslərdə ümumi artım dinamikasını göstərən trend xətti artan istiqamətdə olur. Milli iqtisadiyyatın sabit inkişafı qəbul edilmiş düzgün iqtisadi siyasətlər nəticəsində təmin edildikdə, tsiklik dalğalanmalar trend xəttindən çox da kənarlaşmır və dalğalanmalar xətt boyunca sıxlaşır [6, s.227-228].

Milli iqtisadiyyatın inkişafı bir sıra ümumi prinsiplərə əsaslanır. Dövlətlər milli iqtisadiyyatlarının xüsusiyyətlərinə uyğun olan inkişaf strategiyaları hazırlayan vaxt başlıca olaraq bu prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsipləri başlıca olaraq iki əsas qrupda (iqtisadi və qeyri-iqtisadi) birləşdirmək olar [5, s.566].

Birinci prinsiplərə milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün nəzərdə tutulmalı olan iqtisadi prinsiplər daxildir. İqtisadi prinsiplər mahiyyət etibarilə dövlətlərin həyata keçirdiyi və planlaşdırdığı iqtisadi inkişaf siyasətləri ilə xarakterizə olunur. Bu siyasətləri dövlətlər hazırlayarkən yerli şəraitin xüsusiyyətləri və beynəlxalq təcrübə arasında müqayisələr aparır. Bu müqayisələr nəticəsində tərtib olunan siyasətlər öz əksini iqtisadi prinsiplərdə tapır. Bu iqtisadi prinsiplərin ən önəmlilərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Vergi və gömrük siyasətində sabitliyin təmin edilməsi. İqtisadiyyatın sabit inkişafı özəl sektorun inkişafı və dayanıqlı olması ilə birbaşa bağlıdır. Vergi və

gömrük siyasətində sabitliyin olmaması, dövlətin vergi dərəcələrini və siyasətini tez-tez dəyişməsi, gömrük rüsumları ilə bağlı dəyişkənliklər özəl sektorda təmsil olunan firmalara çoxillik inkişaf planlarını icra etməkdə ciddi əngəllər törədə bilər. İnkişafın davamlı olmasının təmin edilməsi üçün milli iqtisadiyyata xarici investisiyanın edilməsinin də əhəmiyyəti vardır ki, vergi və gömrük siyasətində sabitliyin olmadığı hallarda xarici investisiyanı həyata keçirən tərəflər bu yatırımı etmək düşüncəsindən daşınırlar. Bunun əksinə olaraq iqtisadiyyatdakı dəyişkənliklərə cavab olaraq vergi və gömrük siyasətində tətbiq edilən kiçik dəyişiklik və uyğunlaşdırmaları çıxmaqla uzunmüddətli dövrdə vergi və gömrük sabitliyi siyasətinin tətbiq edilməsi milli iqtisadiyyatın da sabit inkişafına imkan yaradır [7, s.19].

2. Dayanıqlı büdcə siyasətinin hazırlanması və icrası. Dövlətin iqtisadiyyatının bütövlükdə və ayrı-ayrı hissələrinin inkişaf tempi onun büdcəsinin mövcud vəziyyəti və büdcə siyasətindən birbaşa asılıdır. Dövlət büdcəsinin mövcud vəziyyəti, yaxın, orta və uzaq perspektivdə necə olacağını dəyərləndirərək dövlətin inkişaf tempini müəyyənləşdirmək və gələcək illərlə bağlı proqnozlar vermək olar. İqtisadi inkişafın sabit temple artan istiqamətdə inkişafını təmin etmək üçün dövlətlər büdcə siyasətlərini hazırlayarkən büdcə kəsrinin artmasının qarşısını alan, büdcənin gəlir mənbələrini davamlı artıran, büdcə xərclərinin səmərəli bölüşdürülməsi və büdcə icrasının effektivliyini artıran siyasətlər işləyib hazırlamalıdırlar. Bu zaman dövlət dayanıqlı büdcə siyasətinin hazırlanmasını vergi siyasəti ilə uzlaşdıraraq daha yüksək nəticəyə nail olur.

3. Yerli istehsal və xidmət sektorunun inkişaf etdirilməsi. Dövlətin iqtisadiyyatında sabit inkişafın təmin edilməsi üçün iqtisadiyyatın xarici asılılıqdan azad olması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi başlıca şərtidir. Bu məsələdə ön planda yerli istehsal və xidmət sektorunun formalaşdırılıb inkişaf etdirilməsi dayanır, çünki ölkənin bu sahələrdə xaricdən böyük ölçüdə asılılığı, ölkənin tədiyyə balansında böyük mənfi saldonun olması, ölkədən davamlı valyuta azalmasına səbəb olur ki, bu da monetar vəziyyəti kəskinləşdirə və iqtisadi inkişafda sabitliyi sual altında qoya bilər. Eyni zamanda, milli iqtisadiyyatın xaricdən böyük ölçüdə asılı olması nəticəsində baş verə biləcək global böhranlar zamanı ölkə iqtisadiyyatı ağır

zərbə ala bilər. Bütün bu faktorları nəzərə alaraq sabit iqtisadi inkişafı təmin etmək, iqtisadi təhlükəsizliyi qorumaq məqsədilə dövlətlər milli sənayesini, istehsal xəttini və xidmət sektorunu inkişaf etdirən proqramlar qəbul edirlər. Bu siyasət həyata keçirilərkən paralel olaraq milli sənayenin xarici rəqabət qarşısında davam gətirə bilməsi üçün proteksionist tədbirlər həyata keçirilir və idxal olunan xarici məhsullar üzərinə əlavə gömrük rüsumları qoyularaq onların rəqabət üstünlükləri məhdudlaşdırılır. Son nəticədə milli sənayenin inkişaf etməsi nəticəsində ölkənin ixrac potensialı da artır və ixrac olunan rəqabətə davamlı məhsullar nəticəsində ölkəyə xarici valyuta daxil olur, tədiyyə balansında müsbət saldo yaranır [8, s.27-28].

4. Dayanıqlı və davamlı inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi. 20-ci yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq hal hazırda İEO sırasında olan dövlətlərin intensiv inkişafı və bu inkişaf zamanı balansın gözlənilməməsi bir sıra ağır qlobal ekoloji fəsadlara səbəb oldu. Bu məsələlər özlüyündə iqtisadi inkişafa yeni baxışın gətirilməsinə səbəb oldu. Dayanıqlı inkişaf yolunu tutan dövlətlər keçmiş illərin inkişaf təcrübələrindən nəticə çıxardaraq iqtisadi inkişafın ekoloji balansını pozmadan həyata keçirilməli olduğu düşüncəsini mənimsədilər. Bu siyasət özünü dövlətlərin alternativ enerji mənbələrinə diqqətinin artırılmasında, çirklənmiş və korlanmış ərazilərin bərpasında, tullantısız texnologiyaya keçiddə, ekoloji təmiz sənaye parklarının yaradılmasında, kənd təsərrüfatında torpaqların korlanmasının və istismarının qarşısının alınmasında, İEO-in çirkli sənaye sahələrini ölkələrindən uzaqlaşdırmasında, beynəlxalq səviyyədə ekosistemin qorunması üçün qəbul edilmiş qanunlarda göstərir.

5. Regionların iqtisadi inkişafında balanslı siyasətin aparılması. Ölkə iqtisadiyyatının sabit inkişafı üçün ən önəmli tədbirlərdən biri də ölkənin regionları arasında kəskin inkişaf fərqlərinin yaranmasının qarşısını almaq və balanslı inkişafı təmin etməkdən ibarətdir. Ölkə iqtisadiyyatı regionlar arasında bərabər inkişaf etmədiyi halda başlıca olaraq ölkədə demoqrafik vəziyyət kəskinləşir, ölkənin bir hissəsi sənayeləşmə baxımından geridə qalır və yüksək səviyyəli infrastruktur imkanlarından məhrum olur. Bu da öz növbəsində regionlarda yetərli səviyyədə iş imkanları ilə təmin olunmayan əhalinin paytaxt və iri şəhərlərə, sənaye mərkəzlərinə cəmləşməsi ilə nəticələnir. Belə olduğu halda isə iri şəhərlərdə əhali sıxlığı, ekoloji

vəziyyətin kəskinləşməsi, gecəqondu tipli tikililər artar, ümumi rifah səviyyəsi aşağı düşər. Dövlətlər regionların iqtisadi inkişaf planlarını tətbiq edərək baş verə biləcək bu kimi demoqrafik böhranların qarşısını almağa çalışırlar.

Milli iqtisadi inkişafın əsaslandığı ikinci prinsiplərə isə qeyri-iqtisadi prinsiplər daxildir. Qeyri-iqtisadi prinsiplərə ümumi götürüldükdə iqtisadi həyatın əsasını təşkil edən cəmiyyətin həyatını formalaşdıran sosial amillər, dövlətin iqtisadiyyatının formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayan təbii şərait amilləri və tarixi ənənələrlə bağlı olan xüsusiyyətlər daxildir. Bu prinsipləri ümumi olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Faydalı qazıntılar. Faydalı qazıntılar dövlətlərin inkişafına əlavə stimül yaradaraq inkişaflarında həlledici rol oynaya bilər. Faydalı qazıntıların zəngin ehtiyatlarına sahib olan dövlətlər öz inkişaflarını bu resursların üzərində qurur. Məsələn, Avstraliya, Kanada, CAR kimi inkişaf etmiş dövlətlərdə faydalı qazıntıların rolu olduqca əhəmiyyətlidir. Faydalı qazıntılarla zəngin olan ölkələrin inkişafı iki fərqli xətt üzərində hərəkət edə bilər. Birincisi, ölkələr dəyərli faydalı qazıntıları xammal və ya ən yaxşı halda ilkin emaldan keçmiş şəkildə dünya bazarına çıxardılar. Bu yol nisbətən asan, gəlirlərini tez gətirən və birbaşa yol hesab olunur. İkincisi isə ölkələr faydalı qazıntıların son məhsul olana qədər emal prosesindən keçirdərək dünya bazarına çıxarmasıdır. Son məhsul şəklində məhsulların dünya bazarına çıxarılması inkişaf etmiş istehsal infrastrukturunu tələb etdiyindən dövlətlər ancaq inkişafının müəyyən bir pilləsinə çatdıqdan sonra bunu edə bilirlər. İkinci pillə həm də ölkələrin müstəmləkə iqtisadiyyatı vəziyyəti ilə üzləşməsinin qarşısını alır. Belə ki, emal olunmamış xammal dünya bazarına çıxarıldıqda, onun idxalçı ölkələrinə məxsus yüksək texnologiya sahibi şirkətlərində emal prosesini keçərək xammalı ixrac edən ölkəyə təkrar idxal olunan məhsul daha baha qiymətə başa gəlir və müstəmləkə iqtisadiyyatının yaranmasına səbəb olur. Buna baxmayaraq dövlətlərin faydalı qazıntılara sahib olmaması belə onların milli iqtisadiyyatlarının inkişafına özünəməxsus yön verə bilər. Məsələn, yapon iqtisadiyyatının inkişafı ölkənin yerli faydalı qazıntılarına əsaslanmır. Yapon modelinin inkişafının təməlində idxal xammala əsaslanan faydalı qazıntılara yüksək elm və insan kapitalının tətbiq

olunaraq onların yüksək texnologiyalı məhsullara çevrilərək dünya bazarına çıxarılması durur.

2. İctimai coğrafi mövqe. Dövlətlərin ictimai coğrafi mövqeyi, yerləşdiyi strateji ərazilər onların inkişafında çox mühüm rollar oynaya bilər. Belə ki, dövlətlərin əhəmiyyətli iqtisadi tranzit yollarının qovşağında yerləşməsi, dünya okeanına çıxışının olması onların iqtisadi inkişafını sürətləndirən faktorlardır. Son dövrlərdə dövlətlər arasında baş verən strateji çəkişmələrin səbəblərindən biri də bu cür önəmli tranzit qovşaqlarına, ictimai coğrafi mövqe baxımından əhəmiyyətə sahib olan yerlərə nəzarət etməkdən ibarətdir. Eyni zamanda, dövlətlərin yüksək inkişaf etmiş ölkələrin qonşuluğunda yerləşməsini də bu kimi faktorlara əlavə etmək olar. Belə ki, 20-ci yüzilliyin sonlarına doğru Cənubi Koreya, Tayvan, cənub-şərqi Asiya ölkələrinin inkişaf tempinin sürətlənməsi onların inkişaf etmiş Yaponiya iqtisadiyyatına qonşuluğu ilə açıqlanır.

3. Ərazi və iqlim. Ərazi və iqlim xüsusiyyətləri dövlətlərin iqtisadi inkişaf siyasətləri qəbul edərkən nəzərə aldıkları faktorlardan biridir. Ərazi xüsusiyyətləri dedikdə, dövlətlərin böyüklüyü, sahib olduğu landşaft xüsusiyyətləri kimi amillər başa düşülür. Bu amillər iqlim xüsusiyyətləri ilə birləşdiyi vaxt dövlətlərin kənd təsərrüfatının qurulması, ərazinin mənimsənilməsi, tranzit yollarından səmərəli istifadə edilməsi, faydalı qazıntılardan yararlanmaq kimi faktorlara təsir göstərir. Son dövrlərdə elmi texniki tərəqqinin inkişafı nəticəsində ərazi və iqlim xüsusiyyətlərinin əhəmiyyətliliyi azalsa da, hələ də dünyanın bir sıra əlçatmaz bölgələri, Arktikanın buzlaqları, sərt iqlimə sahib səhralar, ekvatorial bölgələr insanlar tərəfindən iqtisadi şəkildə effektiv mənimsənilə bilmir. Bu kimi faktorların hələ də əhəmiyyətli səviyyədə asılı olduğu əsas sahəni kənd təsərrüfatı təşkil edir.

4. Tarixi inkişaf. Bu prinsip dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarının formalaşmasındakı ənənəvilikdə xarakterizə olunur. Hər bir dövlətin keçmiş olduğu iqtisadi inkişaf yolu, tarixi prosesi ərzində yaşamış olduğu bütün xüsusiyyətlər onların inkişafını və iqtisadiyyatlarını özünəməxsus edir. Bu kimi səbəblərdən ayrı-ayrı iqtisadi modellərin müsbət cəhətlərini yerli iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün tətbiq etməzdən əvvəl, bu modellərin keçmiş olduqları tarixi inkişaf yollarına və

hansı şərtlər altında tətbiq edildiklərinə diqqət yetirmək lazımdır. Hər bir model müəyyən bir şərait üçün doğru olur və onun üstün cəhətləri tətbiq olunarkən yerli şəraitin tətbiq olunan modelin şəraiti ilə uyğunluq məsələləri müqayisə olunmalıdır. Tarixi inkişafın xüsusiyyətləri nəzərə alınmadığı halda müraciət edilən inkişaf modeli nə qədər uğurlu olsa da yerli şəraitdə öz effektini yetərli səviyyədə verməyəcəkdir.

5. Mədəniyyət. Bu prinsip bütövlükdə adət və ənənələri, iqtisadiyyata dolayı yolla təsir göstərə biləcək bütün digər mədəni amillərlə bağlıdır. Bu kimi amillərin iqtisadiyyata təsir göstərməsi mədəniyyətin iqtisadiyyatın bazasını təşkil edən insanların həyat tərzini formalaşdırması ilə bağlıdır. Mədəni proseslərin tərkibinə ümumi olaraq insanların adətləri, ənənələri, dini-mənəvi inancları, dünyagörüşü, fəlsəfi-əxlaqi yanaşmaları və s. bu kimi sosial həyata təsir göstərə biləcək faktorlar daxildir. Tətbiq olunması nəzərdə tutulan iqtisadi inkişaf modelləri cəmiyyətin sosial həyatında öz əksini tapacağından, cəmiyyətin sosial həyatını formalaşdıran mədəni təsirlər də nəzərə alınmalıdır. Bu kimi mədəni faktorların nəzərə alınmaması iqtisadi inkişafın sabit olmasını sual altında qoya bilər. Məsələn, bir sıra adət və ənənələr dövründə bazarın anidən aktivləşə biləcəyi, dövrüyyənin artacağı, standart günlərə nisbətən bazarın fərqli olacağı nəzərə alınmadığı halda düzgün proqnozlaşdırma və bu kimi aktivləşmələrə daha əvvəlcədən hazır olub reaksiya vermək imkanları da məhdudlaşardı. Bu kimi aktivləşmələrə beynəlxalq təcrübədə böyük endirimlərin tətbiq olunduğu "black friday" (qara cümə) gününü örnək göstərmək olar. Yerli örnək kimi də xüsusi bayram günlərində, bir sıra məhsullara tələbin kəskin çoxala bilməsini (məsələn, Qurban bayramında heyvan və ətə olan tələbatın ani yüksəlişi) göstərmək olar. Bütün bu kimi amillərin gözlənilməzlik və kəskin qiymət artımı ilə müşayiət olunmaması üçün tədbirlər görülməli və gözlənilməzliklər milli iqtisadiyyatın qabaqcadan nəzərə alınmış bir parçasına çevrilməlidir.

Dövlətlərin sabit iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün ediləcək birbaşa və dolayı tədbirlərin siyahısını daha da uzatmaq olar. Buna baxmayaraq bütün bunlar ümumi bir məntiqə əsaslanır, dövlətlərin ani iqtisadi dəyişiklik vəziyyətlərindən minimum itki ilə çıxmasını və inkişaf tempini qorumasını hədəfləyir.

1.2. Dayanıqlı inkişafa dair nəzəri baxışlar və onların təkamülü

19-20-ci yüzillik ərzində sənayeləşmənin kəskin yüksəlişi və dövlətlərin təbii resursları istismarı nəticəsində ekoloji vəziyyət ağırlaşmış və bu da öz növbəsində ölkələrdə sosial həyat standartlarının düşməsinə səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, ekoloji vəziyyətin kəskinləşməsi, dünyanın mövcud təbii resurslarının vəziyyətinin getdikcə pisləşməsi planetin resurslarının gələcək nəsillərə düzgün şəkildə ötürülə bilməyəcəyi qayğılarını artırmışdır. Dayanıqlılıq anlayışı iqtisadi baxımdan tətbiqi ən az başa düşülən anlayışlardan biridir. Belə ki, dayanıqlılıq anlayışına müxtəlif alimlər tərəfindən fərqli nəzəri baxışlarla yanaşılmışdır.

Bir sıra alimlər dayanıqlı inkişaf anlayışının ilk izlərini klassik siyasi iqtisadi məktəbinin nümayəndələri olan David Rikardo, Tomas Maltus və Con Stüart Millə də əlaqələndirirlər. Tomas Maltus böyümənin, artımın sərhədləri olduğuna toxunmuş, ərazinin və resursların məhdud olması, əhalinin sayınınsa davamlı artmasının resursların qıtlığını daha da artıracağını vurğulamış və bu səbəblə də artımın məhdudlaşdırılmalı olduğu düşüncəsini müdafiə etmişdir [2, s.260-261]. David Rikardo da oxşar yanaşmanı müdafiə edərək qeyd edirdi ki, istifadə olunan torpaqların miqdarı əhalinin artma nisbəti ilə müqayisədə azdır və getdikcə torpaqlar daha çox əhalinin tələbatını ödəməli olacağından yüksək səviyyədə istismar səbəbindən məhsuldarlığı azalacaqdır. David Rikardonun düşüncəsinə görə, torpağın məhsuldarlığının azalması da öz növbəsində təbii artımın azalması ilə müşayiət olunacaqdır [2, s.216-217]. Con Stüart Millin düşüncəsinə görə, insanlar arasında rifahın artımı ancaq qarşılıqlı anlayış və dayanıqlılığın təmin edilməsi nəticəsində arta bilər. Klassik məktəbin nümayəndələri olan alimlərin qeyd olunan düşüncələri əslində 20-ci yüzillikdə nəzəri əsaslarla konsepsiyalaşdırılan dayanıqlı inkişaf anlayışının nəzəri təməlini təşkil edir. Buna baxmayaraq klassik iqtisadçıların təbii resursların öz-özünü bərpa edə bilən olması və potensial ehtiyatlarının çox olması ilə bağlı düşüncələri uzun müddət davamçıları olan iqtisadçılar tərəfindən ekoloji məsələlərə diqqəti azaltmış və bu da təbii resursların istismarına gətirib çıxarmışdır. Bu düşüncələrə görə təbii resursların ehtiyatları sonsuzdur və onlardan istehsal prosesində məhsulun əldə edilməsi prosesi də sonsuzdur. Vacib olan bu ehtiyatların

insanlarının tələbatlarını qarşılayacaq şəkildə hazır məhsullara çevirməkdən ibarətdir və bu ərəfədə ortaya çıxacaq kənar təsirlərə diqqət yetirmək önəmli deyildir.

Klassik siyasi iqtisadi məktəbinin nümayəndələrinin nəzəri təməli ilə yanaşı, dayanıqlı inkişaf anlayışının ilk praktiki izlərinə 17 və 18-ci yüzilliklərdə Avropada inkişaf etdirilən meşə təsərrüfatlarının idarə olunması ilə bağlı siyasətlərdə rast gəlinir [17]. 17-ci yüzillikdə İngiltərədə oduncaq ehtiyatlarının sürətlə tükənməsi nəticəsində 1662-ci ildə Con Evelin tərəfindən müdafiə olunan düşüncəyə görə, ağacların kütləvi istismarı ekoloji balans pozmuşdur. Onun düşüncəsinə görə, ağacların qorunması, kütləvi olaraq istismarının qarşısının alınması və tarazlığın qorunması üçün davamlı olaraq yeni ağacların əkilməsi milli vəzifədir. Con Evelinin bu yanaşması onun tərəfindən hazırlanmış Sylva sənədində öz əksini tapmışdır. Bu baxımdan Sylva sənədini dayanıqlı inkişaf anlayışının müdafiə olunduğu və əhəmiyyətinin vurğulandığı ilkin sənədlərdən saymaq olar [22]. 1713-cü ildə Con Evelin və fransız nazir Jan Batis Kolbertin düşüncələrinə əsaslanan Hans fon Karlovits meşə təsərrüfatlarının dayanıqlı idarə olunması konsepsiyasını inkişaf etmişdirmişdir. Onun apardığı tədqiqatlardan təsirlənən Aleksandr fon Humbolt və Corc Ludviq Hartiq tərəfindən meşəçilik bir elm kimi formalaşdırılmışdır. Bütün bu ilkin tədqiqatlar 1960-ci illərdə Aldo Leopoldun ərazidən istifadə olunması etikasını formalaşdırmasına təsir göstərmişdir.

Dayanıqlı inkişaf dair nəzəri baxışlara A.Piqunun yazmış olduğu əsərlərdə də yer verilmişdir. Onun 1912 və 1920-ci ildə iqtisadiyyatla bağlı yazdığı kitablarda dayanıqlı inkişaf anlayışının izləri vardır. A.Piqunun yanaşmasına görə, insanın rifaha çatması üçün üç kapital lazımdır:

1. təbii resurslar
2. insan tərəfindən istehsal olunan maddələr
3. insan resursları və intellektual ehtiyat

A.Piqunun yanaşmalarına görə qeyd olunan üç resurs bir-birini tamamlayır və birinin zəifləməsini digər ikisindən səmərəli istifadə edərək bərpa etmək və ya kompensasiya etmək mümkündür. Buna baxmayaraq hal hazırda bu nəzəri yanaşmaya fərqli şəkildə yanaşılır və təbii resursların ikinci plana atılması və onun

zəifləməsi halında kompensasiya oluna biləcəyi düşüncəsi qəbul olunmur. A.Piqu və təbii resursların daha az əhəmiyyətli olması düşüncəsində olanların dayanıqlı inkişafı ilə bağlı nəzəri yanaşmaları müasir elmi ədəbiyyatlarda "zəif dayanıqlılıq" anlayışı ilə ifadə olunur [18].

İkinci dünya müharibəsindən sonra dünyada ekoloji tarazlıq və dayanıqlılıq anlayışı yeni pilləyə daxil oldu. Uzun zaman davam edən dağıdıcı müharibələr inkişaf etmiş dövlətlərin iqtisadiyyatları ilə yanaşı ekosistemə də ağır zərbə vurmuşdu. İkinci dünya müharibəsinin ardınca hakim iqtisadi düşüncə olan keynsçiliyin iqtisadiyyata yanaşması və inkişafı ilə bağlı düşüncələri dayanıqlı inkişafı nəzərə almadı. Belə ki, dağılmış iqtisadiyyatları bərpa etmək üçün dövlətlər əsasən bütün qüvvələrini nəyin bahasına olursun, iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirməyə və bu zaman təbiəti istismar etməyə sərf etdilər. Bu zaman iqtisadi inkişaf və artıma nail olmaq üçün yerli səviyyədə ekoloji balansın pozulması və dayanıqlı inkişafın təmin olunmaması məsələlərinə qəbul olunan kimi yanaşıldı. Bu yolda kütləvi şəkildə xammal mənbələrinin istismarı həyata keçirildi. Son nəticədə dövlətlər iqtisadiyyatlarını bərpa edə bilsə də, bu mövcud ekoloji vəziyyətin daha da kəskinləşməsi hesabına oldu.

1962-ci ildə dayanıqlı inkişafa yeni nəzəri baxışların meydana gəlməsində Raçel Karson tərəfindən yazılmış "Səssiz bahar" (Silent spring) kitabı mühüm rol oynadı. Bu kitabda ətraf mühitin müdafiəsi ilə bağlı olan hərəkətlər, iqtisadi inkişaf və artımla ekoloji balansın pozulması arasındakı asılılığa toxunulmuşdu. Kitabda xüsusən kənd təsərrüfatı ilə bağlı nəzəri inkişaf məsələlərinə toxunulmuş və bu sahədə dayanıqlı inkişaf siyasəti tətbiq olunmayacağı halda təbii resursların qorunmuş halda gələcək nəsillərə çatdırıla bilməyəcəyi vurğulanmışdır. Raçel Karsonun "Səssiz bahar" kitabı kənd təsərrüfatı dərmanlarının torpağa ağır təsir göstərməsi məsələsinə diqqəti çəkdiyi üçün narazılıqla qarşılanmasına baxmayaraq əldə etdiyi uğurlar səbəbilə ətraf mühit və dayanıqlı inkişafa dair yanaşmalarda inkişafa səbəb olmuşdur. Dayanıqlı inkişaf anlayışına qarşı dövlətlərin müqavimət göstərməsi ancaq 1970-ci illərdə fərqli istiqamətə doğru dəyişdi. Belə ki, bu dövrlərdə artıq İkinci dünya müharibəsindən bu yana göz yumulan intensiv istismar

nəticəsində yaranmış yerli ekoloji balans problemlərinin inkişaf edərək regional və hətta qlobal səviyyəyə keçdiyi məlum oldu. Dayanıqlı inkişaf anlayışının hal hazırda qəbul edildiyi tərifinə yaxın olan ilk yanaşmalar Massaçusets Texnologiya İnstitutunun əməkdaşları olan Dennis Midovs və Donella Midovs tərəfindən 1972-ci ildə Roma Klubunun Böyümə sərhədləri ilə bağlı hesabatından götürülmüşdür. Müəlliflər qlobal ekoloji balansı qorumaq üçün qəbul etdikləri anlayışa "ani və nizamsız çöküş olmadan dayanıqlı və bütün insanların zəruri tələbatlarını qarşılaya biləcək dünyanın inkişaf modeli" şəklində tərif verirdilər. Hesabatda resursların kütləvi şəkildə istismar olunması və ətraf mühit çirkliliyinin həyatın davamlılığını təhdid etməsi məsələlərinə toxunulmuş, iqtisadi inkişaf ilə ekosistem arasında balansın olduğu vurğulanmışdır [23].

Dayanıqlı inkişaf anlayışının inkişaf etməsində mühüm rol oynayan addımlardan biri kimi də 1972-ci ilin iyun ayında BMT-nin Stokholm şəhərində təşkil etdiyi BMT-nin İnsan Mühiti Konfransıdır. Bu konfransın təşkil olunmasına hazırlıqlar 4 il çəkmişdi və 115 ölkənin iştirak etdiyi konfransın həyata keçirilməsinə və təşkil etdiyi işlərə otuz milyon dollardan çox büdcə sərf olunmuşdur. Bu konfransda insanın əhatə olunduğu mühit, onun istismar etdiyi resurslar, bunun nəticəsində pozulan ekosistem, intensivləşməkdə olan qlobal ekoloji problemlər gündəmə gətirilmiş və resursların gələcək nəsillərin də səmərəli istifadə edə biləcəyi şəkildə qorunması məsələləri müzakirə olunmuşdur. Qeyd olunan konfransda dayanıqlı inkişafın təmin olunması ilə bağlı aşağıdakı deklarasiyalar qəbul edilmişdir:

1. İnsan haqları qorunmalı, ayrıseçkilik və müstəmləkəçilik qınanmalıdır.
2. Təbii resurslar qorunmalıdır.
3. Dünyanın alternativ enerji mənbələrindən istifadə potensialı qorunmalıdır.
4. Təbiətdəki canlılar qorunmalıdır.
5. Tükənən resurslar səmərəli bölüşdürülməli və tükənməməlidir.
6. Ətraf mühitin çirklənməsi təbiətin özünübərpə həddini keçməməlidir.
7. Okeanların ona zərər vuracaq həddə çirklənməsinin qarşısı alınmalıdır.
8. Ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısını almaq üçün iqtisadi inkişaf lazımdır.
9. İqtisadiyyatlarını inkişaf etdirə bilmələri üçün İEOÖ-ə kömək edilməlidir.

- 10.İEOÖ-in ixrac etdikləri məhsulları uyğun qiymətdən tədarük etməklə onların ekoloji idarəetməsini həyata keçirməyə dəstək olunmalıdır.
- 11.Ətraf mühitin qorunması ilə bağlı siyasətlər iqtisadi inkişafa əngəl törətməməlidir.
- 12.İEOÖ-in ətraf mühitlə bağlı siyasətlərini həyata keçirə bilməsi üçün maddi köməyə ehtiyacları vardır.
- 13.İnteqrasiya olunmuş inkişaf siyasətlərinin tətbiq olunması lazımdır.
- 14.İntellektual planlaşdırma, iqtisadi inkişaf və ətraf mühitin qorunması siyasətləri arasındakı qarşıdurmalar aradan qaldırılmalıdır.
- 15.Ətraf mühitlə bağlı yaranan problemləri ortadan qaldırmaq üçün əhalinin məskunlaşması planlı şəkildə həyata keçirilməlidir.
- 16.Hökumətlər özlərinə uyğun olan demoqrafik siyasətlər tətbiq etməlidir.
- 17.Dövlət qurumları təbii resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılması yolları ilə bağlı siyasətlər hazırlamalıdır.
- 18.Ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün elmi və texnoloji imkanlardan istifadə edilməlidir.
- 19.Ətraf mühitdən istifadə ilə bağlı təhsil çox önəmlidir.
- 20.Xüsusilə İEOÖ-də ətraf mühitin tədqiqi ilə bağlı məsələlər həyata keçirilməlidir.
- 21.Dövlətlər təbii resurslarından istədiyi kimi istifadə edə bilər. Buna baxmayaraq bunu edərkən ətraf mühiti və digər dövlətləri təhlükə qarşısında qoymaq olmaz.
- 22.Belə bir hal baş verərsə, qarşı tərəfə təzminat verilməlidir.
- 23.Hər millət ətraf mühitin qorunması ilə bağlı öz standartlarını müəyyən etməlidir.
- 24.Beynəlxalq əhəmiyyətli məsələlərdə əməkdaşlıq həyata keçirilməlidir.
- 25.Beynəlxalq təşkilatlar ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir.
- 26.Kütləvi qırğın silahları ortadan qaldırılmalıdır.

Qeyd olunan deklarasiyaların tövsiyyə xarakterli olması və zərurət mahiyyəti daşımamasını qeyd etmək lazımdır. Belə ki, kütləvi qırğın silahlarının ortadan

qaldırılması, ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması və s. bu kimi maddələr bütünlükdə yerinə yetirilməmişdir. Buna baxmayaraq bu deklarasiyaların elan edilməsindən sonra ətraf mühitin mübarizəsi ilə bağlı işlər genişləndirilmişdir. Bunun nəticəsində də dayanıqlı inkişaf anlayışına diqqət daha da artmış və sonrakı konfransların təsir gücü artmışdır [24].

Beynəlxalq Təbiətin və Sərvətlərin Mühafizəsi Birliyi 1980-ci ildə davamlı inkişaf anlayışının möhkəmlənməsinə xidmət edən bir bildirişlə dünyanı qoruma strategiyasını elan etdi. İki il sonra, 28 oktyabr 1982-ci ildə BMT-nin Dünya Təbiət Xartiyası insanların təbiətlə bağlı davranışlarının istiqamətləndirilməsi və idarə olunması ilə bağlı beş prinsipini elan etdi. Bu beş prinsipdə elan olunurdu:

1. Təbiətə hörmət edilməli və onun əsas proseslərinin gedişatı pozulmamalıdır.
2. Yerdəki genetik canlılıq təhlükəyə atılmamalıdır. Vəhşi və əhilləşdirilmiş heyvanların nəsillərinin tükənməsinin qarşısı alınmalı, sayları ən azı özlərinin təbii artımlarını davam etdirəcək qədər olmalı və bu məqsədlə də lazım olan təbii şərait qorunmalıdır.
3. Dünyanın, quru və suyun bütün sahəsi bu prinsiplərə tabe olacaqdır. Unikal ərazilər, fərqli ekosistemlərin təmsil olunduğu ərazilərdə yaşayan nadir və ya nəslə kəsilməkdə olan canlıların yaşadığı ərazilər xüsusi mühafizə bölgələri kimi təşkil olunacaqdır.
4. Ekosistemlər və orqanizmlər, bundan başqa insanlar tərəfindən istifadə olunan hava, su və quru resursları, növlərin varlığını davam etdirə bilməsi və həyatlarının təhlükəyə atılmaması şərtiylə, optimal dayanıqlı inkişaf səviyyəsini əldə etmək və davam etdirə bilməsi üçün idarə olunacaqdır.
5. Təbiət müharibə və digər düşmənçilik fəaliyyətləri nəticəsində yaranan itkilərdən qorunmalıdır.

Qeyd olunan bu prinsiplər davamlı inkişafın təmin edilməsində, təbiətdə balansın qorunması və ayrı-ayrı növlərin təhlükəsizliyinin, təbii resurslardan istifadədə dayanıqlılığın təmin edilməsində nəzəri baza rolunu oynadı [25].

Dayanıqlı inkişaf anlayışının dünyada daha da möhkəmlənməsini təmin edən addımlardan biri kimi də "ekoloji inkişaf" anlayışının ortaya atılmasını göstərmək

olar. Ekoloji inkişaf dedikdə regional və lokal səviyyədə içində yaşadığımız mühitin iqtisadi potensialını və resurslarını səmərəli şəkildə istifadə edən, həyata keçirilən iqtisadi inkişafın ətraf mühit və digər ekoloji məsələlərin də nəzərə alınması ilə həyata keçirilməsi başa düşülür. Dennis Midovs və Donella Midovs tərəfindən ortaya atılan "dünya sisteminin balanlı şəkildə dayanıqlı inkişafı" və "ekoloji inkişaf" anlayışları BMT-in Ətraf mühit və İnkişaf Komissiyasının "Ortaq gələcəyimiz" hesabatında ilk dəfə rəsmi anlayış kimi qəbul olunmuşdur. Beləliklə də dünyada siyasi və sosial həyatla bağlı olan beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən dayanıqlı inkişaf anlayışı qəbul olunaraq istifadə edilməyə başlanmışdır. "Ortaq gələcəyimiz" hesabatından sonra "Yerə əhəmiyyət vermək: dayanıqlı həyat üçün strategiya" hesabatında da bu məsələ yenidən gündəmə gəlmişdir. Qeyd olunan hesabatda dayanıqlı inkişaf anlayışının nəzəri prinsipləri inkişaf etdirilmiş və praktikada tətbiq olunması mümkün olan strategiyalara uyğunlaşdırılmışdır. Bu hesabatı əhəmiyyətli edən bir faktor kimi də iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı məsələsini də əhatə etməsi ilə bağlıdır. Burada təkcə həyati baxımdan əhəmiyyətli olan resursların istifadə olunması problemləri yox, həyatın keyfiyyəti problemlərinə də toxunulmuşdur.

1992-ci ildə BMT-in təşəbbüsü ilə Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən konfransda dünyanın gələcək inkişafının ekoloji vəziyyətin necə olacağından asılı olduğu vurğulanmışdır. Bu konfransda qəbul edilmiş "Dayanıqlı inkişaf" konsepsiyası daha sonralar beynəlxalq ekoloji təşkilatlar üçün rəsmi sənəd rolunu oynamışdır [27]. Bütün bu mənfi tendensiyaların qarşısını almaq, dövlətlərin davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin və təşviq etmək üçün BMT səviyyəsində işlər görülməyə başlanılmışdır. BMT-in Ətraf mühit və İnkişaf Komissiyası dayanıqlı inkişaf anlayışının konsepsiyasını tam müəyyənləşdirmək üçün Bruntland Komissiyasını təşkil etmişdir. Komissiyanın "Ortaq gələcəyimiz" hesabatında davamlı inkişaf konsepsiyasına "gələcək nəsilləri öz tələbatını ödəmə imkanlarından məhrum etmədən bugünkü nəsillərin inkişaf tələbatını ödəmək" şəklində tərif verilmişdir [28]. Bu konfrans dayanıqlılıq və dayanıqlı inkişaf anlayışları ilə bağlı beynəlxalq razılıq əsasında qəbul edilən beş maddəlik razılıq səbəbindən çox

əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, bu konfransda dayanıqlı inkişaf ilə bağlı çox mühüm beynəlxalq sənədlər razılaşdırıldı:

1. Gündəm 21;
2. Rio-de-Janeyro mühit və inkişaf deklarasiyası;
3. Məsələlərə bağlı prinsiplər bəyənəti;
4. İqlim dəyişikliyi ilə bağlı çərçivə konvensiyası;
5. Bioloji müxtəliflik konvensiyası.

Qəbul edilən beynəlxalq sənədlərdən dayanıqlı inkişaf ilə birbaşa bağlı olan ən əhəmiyyətlisi "Gündəm 21" sənədidir. "Gündəm 21" sənədinin əhəmiyyətli olmasının səbəbi iqtisadi inkişaf ilə ətraf mühitin müdafiəsi arasında balansın qorunmasını təklif edən dayanıqlı inkişaf anlayışının siyasi və iqtisadi baxımdan beynəlxalq səviyyədə qəbul olunduğunu göstərən sənəd olmasıdır. Bununla yanaşı, qeyd olunan faktorlar arasındakı balansın qorunmasının təklif edilməsi ilə kifayətlənməmiş, bu işin hansı prinsiplərə əsaslanılaraq həyata keçiriləcəyi də sənəddə öz əksini tapmışdır. "Gündəm 21" 4 hissəyə bölünmüş, 40 fəsildən ibarət sənəddir və hissələri aşağıdakı problemləri əhatə edir: [17]

1. Sosial və iqtisadi göstəricilər, xüsusilə İEOÖ-də yoxsulluqla mübarizə, istehlak formalarının dəyişməsi, səhiyyə xidmətlərinin təşviq olunması, daha dayanıqlı əhali sayına çatılması və dayanıqlı inkişaf məsələləri ilə bağlı qərarların qəbul edilməsi kimi problemləri əhatə edir.
2. İnkişaf üçün ehtiyatların qorunması və idarə olunması, atmosferin mühafizəsi, meşələrin qırılmasının qarşısının alınması, dəyişikliyə həssas olan mühitin qorunması, bioloji müxtəlifliyin qorunması, çirklənməyə nəzarət, biotexnologiyanın idarə edilməsi və radioaktiv tullantılara effektiv nəzarət olunması kimi problemləri əhatə edir.
3. Əsas qrupların rolunun gücləndirilməsi, uşaqların və gənclərin, qadınların, QHT-in, yerli səlahiyyətli şəxslərin, biznes və sənayenin, işçilərin, yerli əhalinin, cəmiyyətlərin, əkinçilərin rolunun gücləndirilməsi ilə bağlı problemləri əhatə edir.

4. Qeyd olunan məsələlərin praktikada tətbiqi, elm, texnologiya transferi, təhsil, beynəlxalq təşkilatlar və maliyyə mexanizmləri ilə bağlı olan problemləri əhatə edir.

Rio-de-Janeyro şəhərində keçirilən konfransda qəbul edilən ortaq sənədlər daha sonra dayanıqlı inkişaf anlayışının inkişafı üçün nəzəri baza rolunu oynadı və beynəlxalq ictimaiyyətdə bu məsələyə diqqət artmış oldu. Rio-de-Janeyro konfransından sonra 1995-ci ildə Qahirədə Əhali və İnkişaf Konfransı, 1995-ci ildə Kopenhagendə Sosial İnkişaf Konfransı, 1995-ci ildə Pekində Dördüncü Dünya Qadın Konfransı və 2002-ci ildə Yohannesburq şəhərində Ümumdünya Dayanıqlı İnkişaf Zirvə Görüşü keçirilmişdi. Qeyd olunan konfrans və görüşlərdə qəbul olunmuş prinsiplər dayanıqlı iqtisadi inkişafa ayrılacaq maliyyə mənbələrini müəyyənləşdirmək, yeni resursların aşkara çıxarılması və mənimsənilməsi, tətbiq edilə bilməsi mümkün texniki və iqtisadi vasitələrin müəyyənləşdirilməsi, ölkələrdəki idarəetmə sisteminin mərkəzsizləşdirilməsi, regional və beynəlxalq səviyyəli təşkilatlar vasitəsilə əməkdaşlıqların gücləndirilməsi və insan kapitalının təsirliliyinin artırılması kimi dayanıqlı inkişaf ilə bağlı olan məsələləri əhatə edirdi.

21-ci yüzillikdə dayanıqlı inkişaf anlayışına olan diqqət daha da artırılmışdır. Belə ki, 20-ci yüzillikdə və daha əvvəllərdə dayanıqlı inkişaf ilə bağlı keçirilən görüşlər, bildirilən düşüncələr daha çox nəzəri baza yaratmaq və yanaşmaları müəyyənləşdirmək xarakteri daşıyırdı. Hal hazırda isə dünya ölkələri dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi məsələsinə dünyadakı qlobal iqlim problemlərinin həll edilməsi, səhrələşmə, atmosfer problemlərinin qarşısının alınması, ekosistemi sıradan çıxara biləcək genişmiqyaslı müharibələrin qarşısının alınması kimi işlərdə ortaq əməkdaşlıqlar edərək həyata keçirməyə çalışırlar. Qlobal ekoloji məsələlərlə yanaşı, eyni zamanda, səmərəli iqtisadi inkişafa nail olmaq məqsədilə də insan kapitalının inkişafı üçün işlərin görülməsi, İEOÖ-də insan resurslarının səmərəli inkişafına dəstək göstərilməsi, uşaqların təhsilinə diqqətin artırılması, qadın və uşaqların əməyindən istismarın qarşısının alınması, zəif inkişaf etmiş ölkələrdə səhiyyə sisteminin inkişafına dəstək göstərilməsi, sənayeləşmənin dayanıqlı inkişaf

prinsiplərinə uyğun həyata keçirilməsi kimi məsələlərdə də regional və qlobal təşkilatlar səviyyəsində əməkdaşlıq artmış və işlər praktiki müstəviyə keçirilmişdir.

1.3. Dayanıqlı inkişafın sosial-iqtisadi aspektləri

İqtisadi inkişafın dayanıqlılığını təmin etmək üçün ona bir sıra aspektlərdən eyni anda baxmaq lazımdır. İqtisadiyyatın dayanıqlı şəkildə inkişaf etməsini təmin etmək üçün sosial, iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərə bərabər şəkildə yanaşmaq və inkişaflarını balanslı şəkildə həyata keçirmək lazımdır. Bu kimi faktorlar arasında balansın pozulması halında nəzərdə tutulan iqtisadi, sosial və ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərin eyni səviyyədə inkişafı baş vermir. Belə olduğu halda, zəif dayanıqlı inkişaf tendensiyası müşahidə olunur. Hər üç aspektin də əhəmiyyətli olması qəbul olunsaydı da, hansı aspektin mütləq şəkildə əhəmiyyətli olması məsələsi mübahisəli mövzudur. 1987-ci ildə Bruntland Komissiyası tərəfindən sosial, iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərə yanaşmalar müəyyənləşənə qədər, onları bir-biri ilə əlaqəsiz şəkildə inkişaf edən anlayışlar olaraq qəbul edirdilər. Brundland Komissiyasının hesabatından sonra qeyd olunan aspektlərin bir-biri ilə hansı şəkildə əlaqəli olması məsələsi ilə bağlı iki fərqli yanaşma meydana çıxmışdı:

1. Birinci yanaşmaya görə, iqtisadi aspektlər sosial aspektlərin, sosial aspektlər də ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərin içində qərar tutur. Bu yanaşmanı bir-birinin içinə keçmiş üç dairə kimi nəzərdən keçirsək iqtisadi aspektlər ən içdə, ətraf mühitlə bağlı olan aspektlər ən kənarda, sosial aspektlər isə ortada mövqe tutmuş olacaqdır. Bu yanaşma "Matryoşka modeli" olaraq da adlandırılır. Bu yanaşmada iqtisadi aspektlərin ən içdə yerləşməsi, onun əsas rol oynaması ilə bağlı deyildir. Bu yanaşmada daha çox iqtisadi aspektlərin onu əhatə edən sosial, sosial aspektlərin isə ətraf mühitlə bağlı olan məsələlərin tərkib hissəsini təşkil etməsi ön plana çəkilir. Bu yolla da hər üç aspektin birini digərindən ayırmadan əlaqəli olduğu göstərilməyə çalışılır. Bu yanaşmadan çıxan nəticəyə görə iqtisadi və sosial aspektlər bir-birindən bağlı olsa da, ətraf mühitlə bağlı olan aspektlər ən ümumi xarakter daşıdığı üçün digərlərindən asılı olmadan da öz mövcudluğunu davam etdirə bilər [18].

2. İkinci yanaşmaya görə isə dayanıqlı inkişafa bağlı olan üç aspektdən hansısa biri digərindən asılı deyildir və onların hər üçünün bir-biri ilə əlaqəli olub kəsişdiyi hissə dayanıqlılıq vəziyyətidir. Bu anlayış "Üç sütun modeli" olaraq da adlandırılır. Bu modeli bir-biri ilə kəsişən üçlü dairə olaraq da təsvir etmək olar. Bu dairələrin hər biri bir aspekti, iqtisadi, sosial və ətraf mühitlə bağlı olan aspektləri özündə əhatə edir. Hər üç aspektin kəsişdiyi hissədə onların bir-biri ilə əlaqə vəziyyətində dayanıqlı inkişaf təmin edilmiş olur. İlk yanaşmadan fərqli olaraq bu yanaşmada aspektlərin hər üçü də eyni dərəcədə əhəmiyyətliyə sahibdir və aspektlərin birinin kəsişmədiyi vəziyyətdəki hal "zəif dayanıqlılıq" halı kimi xarakterizə olunur. Hər üç aspektin də eyni dərəcədə təmsil olunduğu, balanslı inkişafının təmin olunduğu vəziyyət isə "güclü dayanıqlılıq" kimi xarakterizə olunur [28].

"Üç sütun modeli" əsasında dayanıqlı inkişafı ilə bağlı dörd mühüm prinsip qəbul edilmişdir. Bu prinsiplərə ekoloji mühit, gələcək yönümlü olmaq, bərabərlik və iştirak prinsipləri daxildir. Ekoloji mühit prinsipi insanın fəaliyyətinin son nəticəsinin ekoloji mühitdə əks olunması və son nəticədə ekoloji balans təsiri ilə bağlı ortaya çıxan nəticələrlə bağlıdır. Gələcək yönümlü olmaq prinsipi isə iqtisadi resursların istifadəsində gələcək nəsillərin də bizimlə eyni dərəcədə pay sahibi olması və onların istifadəsi üçün resursların qorunmalı olması ilə bağlıdır. Bərabərlik prinsipi isə resursların əldə olunmasında inkişaf fərqiindən, yerləşmə arealından asılı olmadan cəmiyyətlərin bərabər hüquqlara sahib olmasının lazımlılığı ilə xarakterizə olunur. Son prinsip olan iştirak prinsipi isə dayanıqlı inkişafı ilə bağlı qəbul edilən qərar və qanunların tətbiqində xalqın iştirakını təmin etmək və bu tətbiqin gedişində cəmiyyətin şəffaf şəkildə müşahidəsini təmin etməyi nəzərdə tutur.

Qeyd olunan aspektlərin hansı xüsusiyyətlərinin olması, onların qarşılıqlı və sintez olmuş şəkildə inkişafını təmin etmək üçün tələb olunan şərtlərə nəzər salmaq. Bunun üçün də qeyd olunan aspektlərin hər birinə ayrılıqda baxmaq.

Davamlılığın iqtisadi aspektdən yanaşılması davamlılıqla bağlı ortaya çıxan xərclərin ondan əldə olunan faydalarla müqayisəsini nəzərə ala bilmək başa düşülür. Bundan əlavə davamlı inkişafın iqtisadi aspektlərini nəzərə aldıqda həm də iqtisadi

inkişaf təmin olunduğu zaman nəzərə alınmalı olan ekoloji sərhədlər də ortaya çıxmış olur. Əvvəlki bölmədə də qeyd etdiyimiz kimi İkinci dünya müharibəsindən sonra hakim nəzəri yanaşma olan keynsçiliyin iqtisadi inkişafda ekoloji sərhədləri nəzərə almaması və nəyin bahasına olur olsun, iqtisadi inkişafa çatmağa çalışılması düşüncəsi ekoloji balansın təhdidlə üzləşəcək şəkildə pozulması ilə nəticələnmişdi. Dayanıqlı inkişafın iqtisadi aspektlərinə ekoloji sərhədləri nəzərə almaqla yanaşdıqda isə, inkişafın təbii resursları hansı səviyyəyə qədər göz yummaqla istismar edilə biləcəyi də məlum olmuş olur. Ümumi götürdükdə burada iqtisadi xərclərlə ekoloji faktorlardan əldə ediləcək fayda arasındakı tarazlıq başa düşülə bilər. Bu tarazlıq iqtisadi inkişaf təmin edilərkən təbii resurslardan düzgün istifadə olunmasına diqqətin artırılması, resursların bərpa olunma göstəricilərinin nəzərə alınması, bərpa olunmayan resursların səmərəli istifadə edilməsinin təmin edilməsi və bərpa olunmayan resursların yerinə bərpa olunan resursların istifadəsinin həyata keçirilə bilməsi imkanları kimi mərhələləri özündə əks etdirir. Əgər iqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi ekoloji sərhədləri nəzərə alınmadan həyata keçirilərsə, bu zaman ekoloji sərhədlər gözlənilmədiyi üçün baş verməyən iqtisadi xərclərlə başlanğıcda qarşılaşılmayacaq. Buna baxmayaraq gələcəkdə ekoloji balansın ağır şəkildə pozulması nəticəsində tarazlığı bərpa etmək üçün çəkilməli olan xərclər meydana çıxacaq ki, bunlar ilk örnəkdə qeyd olunan xərclərdən daha çox və daha qısa müddət ərzində qarşılanması tələb olunacağı üçün iqtisadi inkişafa əngəl törədəcəkdir. Qeyd olunan məsələlərdə ümumiləşdirmə aparsaq, bu gününün iqtisadi inkişafını təmin etmək üçün nəzərə alınmayan ekoloji xərclər, gələcək üçün iqtisadi inkişafa əngəl törədəcək olan və daha çox xərclə qarşılaşılmasına səbəb olacaq ekoloji xərclərin yaranmasına səbəb olur.

Dayanıqlılığın iqtisadi baxımdan təmin olunmasına iqtisadi inkişaf sisteminin dayanıqlılığının təmin olunması, məhsul və xidmətlərin dayanıqlılığının təmin olunması şəklində istehsalının həyata keçirilməsi, xarici borcların idarə edilməsində dayanıqlılığın təmin olunması, kənd təsərrüfatı və sənayenin inkişafına əngəl törədən strukturlardakı balansın pozulmasının qarşısının alınması aspektlərindən də yanaşmaq

lazımdır. Bununla yanaşı, neoklassik iqtisadi yanaşmaya görə dayanıqlı iqtisadi inkişaf dedikdə rifah həddinin maksimallaşdırılmasını başa düşmək lazımdır.

Qeyd olunan dayanıqlı inkişafın iqtisadi aspektlərini yekun olaraq ümumiləşdirmə aparıb aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Millətlər və nəsillər arasındakı ədalət və bərabərliyin stimullaşdırılması.
2. Bərabərliyin pozulduğu mübadilədən yayınılması.
3. Bir qrupun və ya cəmiyyətin varlanmasının, digər qrup və ya cəmiyyətin kasıblaması hesabına olmaması.
4. Dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün resursların səmərəli və düzgün şəkildə qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi.
5. Dayanıqlılıq baxımından etik olan prinsipləri nəzərə alan istehlak və investisiya siyasətlərinin tətbiq edilməsi.
6. Xərclər və faydaların bərabər şəkildə bölüşdürülməsinin dəstəklənməsi.
7. Yerli səviyyədə iqtisadiyyatın dəstəklənməsi.

Dayanıqlılığın təmin edilməsinə sosial aspektlər baxımından yanaşdıqda isə sosial olaraq davamlı sistemin olması, sosial imkanlarla təmin olunmada bərabərliyin təmin edilməsi, təhsil və səhiyyə imkanlarına bərabər çıxışın təmin olunması, gender bərabərliyinin təmini, cəmiyyətin siyasi məsuliyyətlərini dərk etməsi və ictimai məsələlərdə iştirak məsuliyyətinin yaradılması kimi məsələlərin təmin edilməsi problemi ortaya çıxır. Dayanıqlılığın təmin edilməsi ilə bağlı olan sosial aspektlərin siyahısını daha da artırmaq və cəmiyyət həyatı ilə bağlı olan hüquq sistemi, dini-əxlaqi yanaşmalar, adət-ənənələr kimi iqtisadiyyatla bağlı olmayan digər faktorları da əlavə etmək olar.

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində təhsil və səhiyyə imkanlarından bərabər imkanlarla istifadənin təmin edilməsi dedikdə, insanların sosial təbəqələşmə fərqləri, yaşadıqları dövlətlərin iqtisadi inkişaf fərqləri kimi göstəricilərin insanların eyni şəkildə təhsil və səhiyyə xidmətlərindən yararlanmasına əngəl törətməməsi başa düşülür. Xüsusən də təhsil faktorunun inkişafı sosial dayanıqlılıqda mühüm amil sayılan insan kapitalının effektiv inkişafının təmin olunmasında önəmli rol oynayır.

Gender bərabərliyinin təmin olunması məsələsi cəmiyyətdə qadınların rolunun kişilərlə bərabərləşdirilməsi, bərabər şəkildə iş, sosial həyatda bərabər şəkildə təmsil olunma və hüquqi bərabərlik kimi anlayışlarla xarakterizə olunur. Bir qayda olaraq yüksək şəkildə inkişaf etmiş ölkələrdə gender bərabərliyi göstəricisi yüksək olur və qadınlar cəmiyyət həyatında kişilər qədər inkişaf edərək söz sahibi olurlar. 2017-ci ilin statistikasına görə gender bərabərliyində ilk üç pillədə İslandiya, Norveç və Finlandiya qərarlaşıb [19].

Bütün bunlarla yanaşı, insanların təhsil və səhiyyə imkanlarına bərabər çıxışının təmin olunması, gender bərabərliyinin olması kimi imkanlar birləşdiyində insan kapitalının səmərəli formalaşması sürətlənir. İnsan kapitalının keyfiyyəti artdıqda isə dayanıqlı inkişafı təmin etmək üçün tələb olunan digər sosial aspektlərdən olan hüquqi faktorlar, siyasi və ictimai məsuliyyətlərin yerinə yetirilməsi, sosial təbəqələşmədəki kəskinliyin aradan qaldırılması kimi göstəricilərin vəziyyəti yaxşılaşır. Dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün tələb olunan sosial aspektləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. İnsanların həyat keyfiyyətlərinin artırılmasına imkanların yaradılması.
2. Xalqlar arasında sosial ədalətin dəstəklənməsi.
3. Mədəni və sosial birliyin nəzərə alınması.
4. Özünə inam və azad iradənin gücləndirilməsi.
5. Fərdi qərarvermədən beynəlxalq səviyyələrə qədər qərar vermədə əməkdaşlıq və iştirak məsuliyyətinin stimullaşdırılması.
6. Cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi və potensialının artırılması üçün imkanların yaradılması.

Sosial-iqtisadi aspektlərin səmərəliliyinin təmin olunması məsələsinə diqqət yetirmək ətraf mühitlə bağlı aspektləri arxa plana keçirməklə edilməməlidir. Çünki ətraf mühitlə bağlı olan aspektlər də iqtisadi və sosial məsələlərlə sıx şəkildə əlaqədədir. Belə ki, ətraf mühitdə dayanıqlılığın təmin olunması üçün zəruri olan resurslardan gələcək nəsillərin istifadə imkanlarını təmin etmək, ətraf mühitin istismarı zamanı balansın pozulmasının qarşısını almaq kimi faktorlar birbaşa insanların sosial həyatına, iqtisadi vəziyyətinə, sağlamlıq, düşüncə, fəaliyyətini

davam etdirə bilməsi kimi faktorlara birbaşa və dolayı yollarla güclü şəkildə təsir göstərir. Qısaca ümumiləşdirmə aparılsa, ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Yerdə canlılığın və növ müxtəlifliyinin qorunması.
2. Ətraf mühitə dəstək sistemlərinin qurulması.
3. Bərpa oluna bilən resurslardan dayanıqlı istifadə imkanlarının təmin edilməsi.
4. Bərpa oluna bilməyən resursların istismarının minimallaşdırılması.
5. Ətraf mühitə və bütün canlıların həyatına zərərli olan mühitin çirklənməsi faktorlarının minimallaşdırılması.
6. Mədəni və tarixi irsin qorunması.

Sadalanən bütün iqtisadi, sosial və ətraf mühitlə bağlı olan aspektlərin bir-biri ilə qarşılıqlı şəkildə inkişaf etməsi üçün yerinə yetirilməli olan prinsipləri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İqtisadi dayanıqlılığın təmin edilməsi üçün resursların səmərəli istifadə olunaraq istehsalın təşkil edilməsi ilə yanaşı, istehsal prosesi ətraf mühitə minimum zərər vurmaldır və sosial baxımdan da yanaşsaq, etik istehlak mədəniyyəti formalaşdırılmalıdır.
2. Dayanıqlı inkişaf anlayışı iqtisadi baxımdan əsas mənasını qoruması ilə yanaşı, sosial bərabərsizlik və ekoloji balansın pozulması problemlərinin də həlli yollarını yaratmalıdır.
3. Təbii kapitalın qorunması dayanıqlı iqtisadi istehsal və nəsillərarası bərabərliyin təmin olunması üçün önəmlidir. Bazar mexanizmləri ilə tənzimlənən iqtisadiyyat təbii kapitalı qorumağa meyilli olmadığı üçün sosial aspektlərin müdaxiləsi ilə tarazlıq qorunmalıdır.
4. Ekoloji perspektivdən baxıldıqda əhalinin istismarçı istehlakı və məcmu resurs tələblərinin ikisi də məhdudlaşdırılmalı və ekosistemin tamlığı qorunmalıdır.
5. Sosial bərabərlik, səhiyyə və təhsil tələblərinin qarşılanması və siyasi məsuliyyətlərin dərk edilməsi iqtisadi və ətraf mühitlə bağlı olan faktorlarla sıx əlaqəlidir və sistemin dayanıqlı bütünlüyü təmin edilməlidir.

Bu prinsiplərin yüksək inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi inkişaf modellərində nəzərə alınması inkişaf anlayışının ənənəvi şəkildə başa düşülən formadan fərqli yönə doğru yönəlməsinə və təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Ənənəvi şəkildə iqtisadi inkişafa çalışılması xüsusilə zəif inkişaf etmiş ölkələr üçün xarakterikdir və bunun həyata keçirilməsi dünyanın fərqli şəkildə inkişaf etmiş regionları arasındakı inkişaf fərqlərini daha da kəskinləşdirdiyindən, inkişaf fərqləri arasındakı kəskinliyin aradan qaldırılması ortaq bəşəri məsələyə çevrilmişdir. Bunun başlıca səbəbi kimi isə, daha əvvəl də haqqında danışılan ənənəvi inkişaf yolunun digər iki sosial aspekt olan sosial və ətraf mühitlə bağlı olan aspektləri zəif şəkildə nəzərə alması və dayanıqlılığın təmin olunmasına təhdid yaratması ilə bağlıdır. Balanslı şəkildə həyata keçirilən dayanıqlı inkişaf resursların istismarçı şəkildə istehlak olunmasının da qarşısını alacaq və orta səviyyəli dayanıqlı hədd gözlənilmiş olacaq. Beləliklə də hər üç aspektin nəzərə alınması dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmiş olacaqdır.

II FƏSİL. Dayanıqlı iqtisadi inkişafda dayanıqlılığın təmin olunması mexanizmi

2.1. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması amilləri və onların təsnifatı

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması dövlətin potensialını səmərəli istifadə etməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə sahibdir. Bu baxımdan dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasının bir sıra amilləri vardır. Dayanıqlı inkişaf yenilikçi bir proses olub, elmi-texniki inkişaf və innovativ siyasətin tətbiq edilməsini dəstəkləyir. Bu amil özlüyündə dövlətlərin resurslarına qənaət edərək inkişaf templərini intensivləşdirməsinə imkan yaradır. Belə ki, dövlətlər innovativ yeniliklər və ETT-nin son nailiyyətlərini tətbiq etməyi stimullaşdıran siyasət yeritdikdə uğurlu alınan bu kimi layihələr onlara çəkilən xərcləri qarşılayaraq sürətlə böyüyür və yüksək mənfəətliliklə fəaliyyət göstərir. İnnovasiyalar və ETT-nin dəstəklənməsi amilinin dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunması baxımından əhəmiyyəti də bu kimi sahələrin inkişaf etdirilməsinin dayanıqlı inkişafın hər üç sahəsinə də müsbət təsir göstərməsi ilə bağlıdır:

1. İqtisadi inkişaf baxımından innovasiyalar və son texnologiyaların tətbiq olunması nəticəsində yaranan şirkətlər rəqabətqabiliyyətlilik baxımından bu prosesin tətbiq olunmadığı rəqibləri qarşısında üstünlük əldə etmiş olurlar. Eyni zamanda bu kimi sahələrin investisiya cəlb edərək sürətlə böyümələri nəticəsində də dövlətlər iqtisadi qazanc əldə etmiş olurlar. Beynəlxalq təcrübədə də innovativ sahədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin (Facebook, Tesla, SpaceX, Instagram) sürətlə böyüyərək kapitalını artırmalarını buna nümunə göstərmək olar.
2. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin sosial baxımından innovasiyalar və ETT-nin tətbiq edilməsi insan kapitalının formalaşması və inkişafına dəstək olması, iş şəraitinin rahatlaşması, vaxta qənaət, sosial rifahın yüksəlməsi, təhsil, səhiyyə və digər dövlət xidmətlərinin keyfiyyətinin yüksəlməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə sahibdir.
3. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında ekoloji baxımdan yanaşdıqda isə innovasiyalar və ETT-nin tətbiqi resurslardan istifadə edilməkdə səmərəli

normaların müəyyənləşdirilməsinə imkan yaratması, alternativ enerji mənbələrindən istifadədə yeni nailiyyətlərin əldə edilməsi, ekoloji balansın pozulmasının qarşısının alınması baxımından mühüm əhəmiyyətə sahibdir.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında mühüm amillərdən biri kimi də dayanıqlı inkişafın təkmilləşdirilməsi, davamlı və uzunmüddətli proses olmasının təmin edilməsini qeyd etmək olar. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi birdən və radikal qərarların qəbul edilməsi ilə yox, təkmilləşmə prosesi keçməklə mümkün olur. Belə ki, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün insan kapitalının yaradılması, dayanıqlı inkişaf düşüncəsini mənimsəmiş cəmiyyətin formalaşdırılması, iqtisadi resurslardan istifadədə səmərəli sistemlərin tətbiq edilməsi, alternativ enerji mənbələrindən istifadənin geniş yayılması kimi amillər təkamül yolu ilə mümkündür. Burada qarşıya çıxan bir məsələ kimi də təkamül yolu ilə formalaşan dayanıqlı cəmiyyətin davamlılığının təmin edilməsidir. Sadalanan proseslər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqə şəraitində uğurla həyata keçirildikdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşdırılması real olur. Dayanıqlı inkişaf prosesinin davamlılığının təmin edilməsi üçün başlıca amillərdən biri kimi ayrı-ayrılıqda fərdlər və cəmiyyətdə bu düşüncənin formalaşdırılmalı olmasını qeyd etmək olar. Bu baxımdan təhsil qurumları, qeyri-hökumət təşkilatları, ictimai qurumlar, ailə institutları və mətbuat qarşılıqlı işləyərək cəmiyyətdə ekoloji problemlərə və sosial təzadlara qarşı həssas yanaşma düşüncəsini formalaşdırmalıdır. Bu amilin uğurlu şəkildə həyata keçirilməsi üçün könüllülük prinsipinin həyata keçirilməsi də mühüm əhəmiyyətə sahibdir. Könüllülük prinsipi yerli, regional və global səviyyədə olan ətraf mühit, sosial problemlər, ekoloji böhranlar kimi məsələlərin həll edilməsində könüllü fəaliyyət əsasında təşkilatlanmanı özündə əks etdirir [9, s.544-545].

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi anlayışı iqtisadi inkişafa nail olarkən ekoloji tarazlığın pozulmaması prinsipinə əsaslanır. Dayanıqlı inkişaf qısamüddətli dövrdə resursların kütləvi istismarı, ekoloji balansın pozulması, cəmiyyətin öz potensialını maksimum sərhədlərində istismar etməsi nəticəsində iqtisadi inkişafa çatılması siyasəti yerinə, uzunmüddətli dövrdə nəsillərarası balanslı inkişafın təmin edilməsi amilinə əsaslanır. Bu amil yerinə yetirilərkən nəzərə alınmalı olan əsas

məsələlərdən biri dayanıqlılığın təmin edilməsi siyasətinin iqtisadi inkişafı dayandırmamasıdır. Belə olan halda iqtisadi, sosial və ekoloji üçlük arasındakı balans pozular və zəif dayanıqlı inkişaf vəziyyəti yaranar. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsinin əsas məqsədlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İqtisadi artımın yenidən canlandırılması. Bu məqsəd dayanıqlılıq siyasəti həyata keçirilərkən resurların istismarının bu siyasətə uyğunlaşdırılması nəticəsində sürət tempi azalan iqtisadi artımı yenidən canlandırmağı hədəfləyir. Havanı çirkləndirən daş kömürün yandırılmasına əsaslanan istilik elektrik stansiyalarının məhdudlaşdırılması enerji istehsalını azaldacağı üçün iqtisadi artım tempi də zəifləyəcəkdir. Bu örnəkdə qeyd olunan məqsəd dayanıqlılıq siyasəti tətbiq olunarkən digər tərəfdən də alternativ enerji mənbələrindən istifadənin tətbiqinin stimullaşdırılması kimi özünü göstərə bilər. Beləcə ekoloji tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması ilə yanaşı, həm də azalan enerji istehsalı alternativ ekoloji mənbələr hesabına qarşılanacaq və iqtisadi artım tempinin yenidən canlandırılması məqsədinə çatılmış olunacaqdır.
2. Qida, su, enerji və sosial xidmətlərdə əhalinin tələbatlarının dayanıqlı şəkildə qarşılanma bilməsi. Dayanıqlı inkişaf strategiyası planetin enerji potensialından maksimum səmərəliliklə yararlanmağı qarşısında məqsəd qoymuşdur. Artan əhalinin qida və su tələbatlarının ödənilməsi üçün torpağın məhsuldarlığının qorunması, səhrələşmənin qarşısının alınması, İEOÖ-də intensiv kənd təsərrüfatına keçidin təmin olunması, su resurslarının çirklənməsinin qarşısının alınması da əsas hədəflərdəndir [10, s.124-125].
3. Dayanıqlı demoqrafik artıma nail olunması. Bu məqsəddə əhali artımının gələcək nəsillərin varlığını davam etdirə biləcəyi həddə, demoqrafik partlayış və böhrana səbəb olmayacaq nisbətdə olması nəzərdə tutulmuşdur. Dayanıqlı demoqrafik artımla bağlı düşüncələrin kökü Tomas Maltusun əhali artımı nəzəriyyəsinə əsaslanır. Belə ki, Maltusun düşüncəsinə görə, əhalinin artımı həndəsi silsilə üzrə, onların tələbatlarının qarşılanması isə ədədi silsilə üzrə artdığı üçün insanların nəzarətsiz şəkildə çoxalması gələcəkdə resursların tükənməsinə səbəb olacaqdır [2, s.260-261].

4. Qərarvermə prosesində ətraf mühit, texnologiya və iqtisadi potensialın imkanlarının birlikdə dəyərləndirilməsi. Bu məqsəddə güclü dayanıqlı inkişaf vəziyyətinin qorunması üçün zəruri olan balansın yaradılması nəzərdə tutulmuşdur.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsini zəruri edən amilləri ümumiləşdirən cəhət kimi inkişafda balansın gözlənilmədiyi halda sonradan çəkiləcək bərpa xərclərinin balansın gözləniləcəyi halda çəkiləcək xərclərdən çox olması ilə bağlıdır. Bu kimi faktlardan sonra ətraf mühitə qarşı diqqətli yanaşma şüurunun formalaşması İEO-də vəziyyətin yaxşılaşmasına səbəb olmuşdur. Sənaye inqilabından sonra insanların çox yüksək sürətlə artan təbiəti istismar həddinin özünübərpa sürətindən daha çox olması dayanıqlı inkişafa keçid siyasətini dəstəkləyən əsas faktorlardan olmuşdur. Dayanıqlı iqtisadi inkişafı zəruri edən amillərə ayrı-ayrılıqda yanaşdıqda hava, su və torpağın çirklənməsini, ozon təbəqəsinin incəlməsi və karbon emissiyasının artmasını, qlobal istiləşmənin ekoloji böhrana çevrilməsini xüsusi vurğulamaq lazımdır [29].

Sənayeləşmənin ekoloji balansı pozması nəticəsində havaya normadan çox miqdarda buraxılan karbon və digər qazlar hava çirkliliyinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla yanaşı, insan fəaliyyəti və təbii proseslərin nəticəsində də baş verən fəlakətlər nəticəsində meşə yanğınları, səhrələşmə nəticəsində artan toz qasırğaları və vulkanik aktivlik nəticəsində də havanın çirkliliyi artmaqdadır. İnsanların fəaliyyəti nəticəsində fabrik, zavod və maşınlardan havaya buraxılan karbon miqdarı təbiətin özünübərpa prosesinin limitlərini üstələyir. Bununla yanaşı, enerji əldə edilməsi üçün daş kömür yandırılmasına əsaslanan istilik elektrik stansiyaları və kənd təsərrüfatında məhsuldarlığı artırmaq üçün istifadə olunan müxtəlif kimyəvi vasitələr də hava çirkliliyinin artmasını sürətləndirən faktorlardandır.

Bu kimi faktorlardan qaynaqlanan hava kirliliyi ağciyər xərçəngi, astma, nəfəs darlığı kimi xəstəliklərin geniş yayılmasına, bioloji müxtəlifliyin azalmasına səbəb olur. Eləcə də hava çirkliliyinin artması nəticəsində yaranan turşu yağışları torpağın məhsuldarlığını azaldaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalını məhdudlaşdırır.

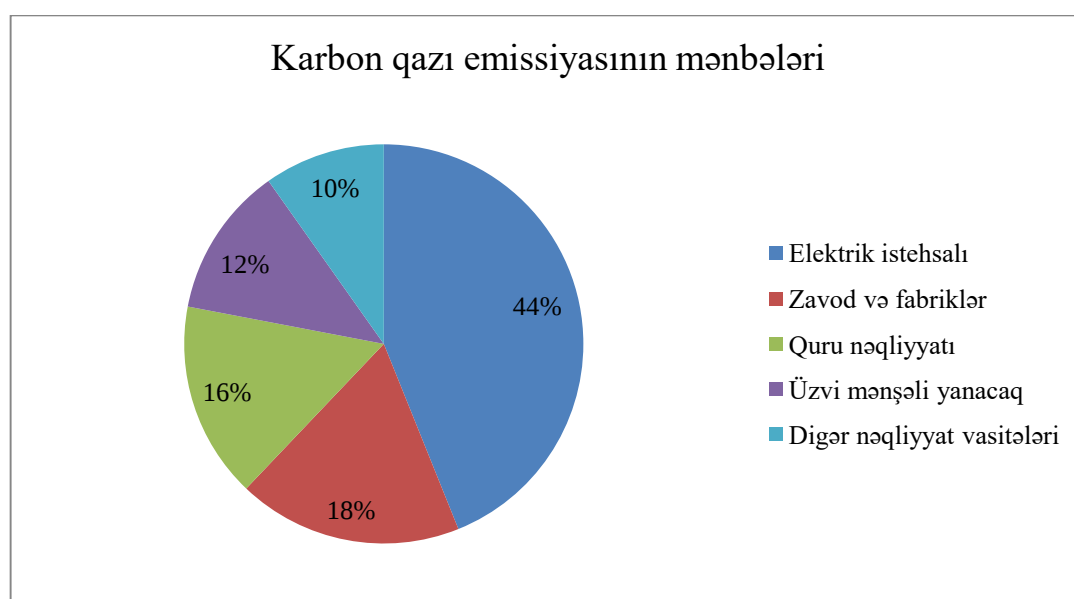
Havaya buraxılan zərərli qazların artması və kütləvi qırğın silahlarının sınaqlarının genişlənməsi səbəbindən 1970-ci ildən etibarən atmosferin qoruyucu təbəqəsi olan ozon qatında incəlmələr baş verməyə başlamışdı [30]. Dayanıqlı inkişafı ilə bağlı yeridilən siyasətlərin başlıca hədəflərindən biri kimi də atmosferin qorunmasına yönəlmiş siyasətin qəbul edilməsidir. Ozon qatının qorunması ilə bağlı ilk dəfə 16 sentyabr 1987-ci ildə Kanadanın Monreal şəhərində beynəlxalq səviyyəli yığıncaq baş tutmuş və ozon qatının incəlməsinə səbəb olan maddələrin istehsalı və istifadəsi ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirən Monreal protokolu imzalanmışdır. Bu protokolun qəbul edilməsindən sonra havaya buraxılan və ozon qatının incəlməsinə səbəb olan qazlarla bağlı məsələlərin nizamlanmasına başlanılmışdır [31]. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf siyasətlərinin ozon qatının qorunmasında yüksək həssaslıq nümayiş etdirməsinin başlıca səbəbi kimi bu sahədə balansın pozulmasının səbəb ola biləcəyi aşağıdakı faktorları göstərmək olar:

1. Ozon qatının incəlməsi insanlarda dəri xərçəngi, göz, burun və boğazda yanma, ağciyər xəstəliklərinin artması və nəfəs yollarının infeksiyalara qarşı həssas olması kimi problemlərin yaranmasına səbəb olur.
2. Bitkilərin böyüməsi və fotosintez prosesinde balans mənfi yöndə pozulur. Əkin məhsullarının böyümə tempi və məhsuldarlığı azaldığı üçün dayanıqlı kənd təsərrüfatı siyasətinin həyata keçirilməsində uğur əldə oluna bilmir.
3. Çirklənən havanın okeana təsir göstərməsi nəticəsində suda yaşayan birhüceyrəli canlıların yox olması.
4. Qlobal istiləşmə və iqlim balansının pozulması nəticəsində kütləvi şəkildə baş verən meşə yanğınlarının artması, səhrələşmənin geniş yayılması və istiləşmənin səbəb olduğu buzlaqların əriməsi nəticəsində suların səviyyəsinin yüksəlməsi.
5. Atmosferdə balansın pozulması nəticəsində turizm sektorunun inkişafında problemlərin yaranması.

Qeyd olunan problemlərin qarşısını almaq və hava çirkliliyini azaltmaq üçün dayanıqlı iqtisadi inkişaf proqramında zavod, fabrik və İES-lərin tüstü borularına filtrlərin taxılması, üzvi mənşəli resursların yandırılmasından əldə olunan enerji

resurslarının günəş, su, külək, geotermal mənbələrlə əvəz edilməsi, elektrik enerjisi ilə işləyən dəmiryolu şəbəkəsi və metro sisteminin işləkliyini artıraraq şəhərdaxili nəqliyyatda havaya karbon qazı buraxan maşınların sıxlığının azaldılması, mərkəzi istilik sistemlərinin effektiv şəkildə quraşdırılması yolu ilə istilik əldə edilməsində üzvi mənşəli yanacaqların istifadə miqyasını azaltmaq, maşınların havaya buraxdıqları karbon qazı miqdarını tənzimləmək üçün davamlı şəkildə yoxlanılmasını həyata keçirmək, meşə zolaqlarının kütləvi şəkildə qırılmasının qarşısını almaq, yeni meşə zolaqlarının salınmasını həyata keçirmək və məskunlaşma ərazilərində əhali sıxlığının qarşısını almaq kimi tədbirlər öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, dayanıqlı inkişaf strategiyası həyata keçirilərkən iqtisadi yollarla hava çirkliliyini azaltmaq üçün karbon vergisi və emissiya ticarəti siyasətləri həyata keçirilir [32].

Karbon vergisi ətraf mühitin qorunması və iqtisadi balansın bir arada nəzərdə tutulduğu vergi növüdür. Karbon vergisi ətraf mühitə karbon qazı emissiya edən üzvi yanacaq istifadə edən obyektlərə tətbiq olunur. Bunun nəticəsində də vergi miqdarını daha az ödəmək üçün şirkətlər və maşın sahiblərində karbon emissiyasını azaltmaq stimullarını hədəfləyir. Karbon vergisinin tətbiqinə 1990-cu illərin əvvəllərindən etibarən Avropa İttifaqına daxil olan ölkələrdə yaşıl vergi siyasəti çərçivəsində başlanılmışdır. Bu vergidən daxil olacaq vəsaitin hava çirkliliyi və ümumi ekoloji məsələlərin həlli üçün çəkiləcək xərclərə yönəldilməsi məqsədi güdülür [33].

Mənbə: <http://www.oica.net/category/climate-change-and-co2/>

Hava çirklənməsinin qarşısını almaq üçün tətbiq olunan digər iqtisadi tədbir olan emissiya ticarəti isə şirkətlərə havanı çirkləndirə biləcəkləri normaların hərracları yolu ilə satılmasına əsaslanır. Bu zaman dövlət qurumları tərəfindən əraziyə baxış keçirilərək zavod və fabriklərin müəyyən edilmiş müddət ərzində havaya hansı miqdarda zərərli qaz buraxa biləcəklərini müəyyən edərək bu kvotanı onlara hərrac yolu ilə satırlar. Şirkətlər müəyyən olunmuş müddət ərzində əldə etdikləri normadan daha az çirklənməyə səbəb olduqları halda, artıq qalan kvotalarını öz payından istifadə etmiş şirkətlərə sata bilirlər. Bu siyasətin tətbiqinin əsas hədəfləri şirkətlərin havanı çirkləndirməsinə məhdudiyyət gətirmək və havanın çirklənməsinin qarşılığında onlardan ödənişlər alaraq toplanan vəsaitləri ekoloji məsələlərin həllinə yönəltməkdir [34].

Suyun çirklənməsinin qarşısını almaq, ona özünübərpası miqdarından artıq miqdarda zərərli tullantıların qarışdırılması dayanıqlı inkişaf strategiyasına ziddir. Suyun çirklənməsinin başlıca mənbələri kimi yaşayış ərazilərindəki çirkli tullantıların suya axıdılması, torpağın minerallar və kimyəvi maddələrlə normadan artıq miqdarda çirkləndirməsinin su ilə yuyulması, sənaye tullantılarının suya axıdılması, baş verən müxtəlif qəzalar nəticəsində suya neft və yanacaq sızmasını göstərmək olar. Suyun çirklənməsi nəticəsində içməli suyun miqdarı azalır, suyun səbəb olduğu dəri xəstəlikləri artır, torpağın çirklənmiş su ilə suvarılması nəticəsində məhsuldarlıq miqdarı aşağı düşür, çirkli su mənbələrində toplanan bakteriyalar yoluxucu xəstəliklərin mənbəyinə çevrilirlər. Dayanıqlı strategiyasında su çatışmazlığı və çirklənməsi səbəbindən yarana biləcək problemlərin qarşısını almaq üçün suvarmada təmizlənmiş tullantı sularından təkrar istifadə edilməsi, tərkibində az fosfat olan və ya fosfatsız yuyucu tozlardan istifadə edilməsi, evlərdə və sənaye müəssisələrində tullantı sularının ilkin təmizlənməsi sistemlərinin tətbiq edilməsi, əkinçilikdə zərərli kimyəvi dərmanların tətbiqinin məhdudlaşdırılması, su çirklənməsinin qarşısının alınması üçün hüquqi, sosial və iqtisadi tədbirlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [11, s.44,47].

Kənd təsərrüfatında dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün qarşıda duran başlıca hədəf kimi torpağın çirklənməsi və eroziyasının qarşısının alınmasını

göstərmək olar. Torpaq normadan çox miqdarda atılan kimyəvi, bioloji və fiziki tullantılar səbəbindən özünü bərpa edə bilməyərək yararsız vəziyyətə düşür. Torpağın yararsızlaşması insanların ondan məhsul əldə etməsini mümkünsüz edir. Artan əhalinin qida tələbatlarının ödənilməsində hələ də mühüm əhəmiyyətə sahib olan torpağın məhsuldarlığının azalması isə dayanıqlı inkişaf siyasətinə təhdid təşkil edir. Bununla yanaşı, torpağın çirklənməsi və eroziyası canlıların yaşamasının məhdudlaşması, bitki örtüyünün sıradan çıxması, torpaqların səhrələşməsi kimi problemlərin yaranmasına səbəb olur. Torpaqların çirklənməsinin qarşısını almaq üçün dayanıqlı inkişaf strategiyasında su və hava çirkliliyinin azaldılması, əhalinin sürətli artım tempinə nəzarət edilməsi, torpağı çirkləndirən və yararsız vəziyyətə salan dərmanların, gübrələrin və kimyəvi maddələrin istifadəsinin məhdudlaşdırılması, tullantıların torpağa atılmasının qarşısının alınması və onların təkrarəməl prosesinə cəlb edilərək ətraf mühitin təmiz saxlanması, torpaqların qorunmasının əhəmiyyəti ilə bağlı fermerlərin məlumatlandırılması, torpaq qoruma tədbirlərini özündə əhatə edən iqtisadi və hüquqi tədbirlərin görülməsini hədəfləyən siyasətlər öz əksini tapmalıdır [35].

Qeyd olunan amillər balanslı şəkildə qarşılıqlı əlaqə prinsiplərinə uyğun olaraq nəzərə alındığında güclü dayanıqlı inkişafın hər üç pilləsi möhkəm əlaqəli şəkildə inkişaf edir. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsipləri İEO-də artıq oturmuş ənənələrə sahib olsa da, hələ də balansın təmin oluna bilmədiyi İEO-də dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçid məsələsi prioritet kimi qarşıya qoyulmuşdur. İEO-in əksəriyyəti sənayeləşmə proseslərini tamamlayaraq post-sənaye dövrünə keçid etdiyi üçün topladıqları maddi və iqtisadi resurslar onların dayanıqlı inkişaf modelinə keçid etməsi proseslərini sürətləndirmişdir. Bu kimi imkanları məhdud olan İEO-də isə inkişaf etmək üçün seçilən yol çox vaxt təbii və iqtisadi resursların son sərhədlərində istismar olunması ilə nəticələnir. İEO sənayeləşmə müddəti ərzində öz potensiallarını hal hazırda İEO-in etdiyi kimi istismarçı şəkildə istifadə etdiyi üçün uzunmüddətli dövr ərzində ərazilərində ekoloji problemlər yaranmağa başlamışdır. Daha sonralar bu mərhələni tamamlayan İEO çirklili sənayeni ucuz işçi qüvvəsinin olduğu İEO-ə köçürərək ekoloji vəziyyətlərini yaxşılaşdırsa belə, son nəticədə bu vəziyyət İEO-də

ekoloji balansın mənfiyə doğru bir az da gərginləşməsinə imkan yaratmışdır. Bu baxımdan İEOÖ-də dayanıqlı inkişaf strategiyalarının qəbul edilməsi daha fərqli problemlərlə üzləşməkdədir. Bu kimi ölkələr əsasən məhdud ÜDM imkanlarına sahib olduqları üçün əsas sosial-iqtisadi hədəf kimi qarşıya resursların iqtisadi artıma yönləndirilməsi qoyulur. Eyni zamanda, bu kimi ölkələr üçün xarakterik olan əhalinin nisbətən yüksək tempi artımı dayanıqlı inkişaf siyasətinin tətbiq olunması imkanlarını məhdudlaşdırır. Əhalinin artım tempinin yüksək olması son nəticədə bu kimi ölkələrdə onların artan tələbatlarının ödənilməsi üçün resursların daha intensiv şəkildə istismar olunması ilə nəticələnir ki, bu da öz növbəsində ekoloji balansın pozulması ilə nəticələnir. Buna baxmayaraq İEOÖ-in dayanıqlı inkişaf yolunda üstünlüklərindən biri kimi hələ bu ölkələrin sənayeləşmə proseslərini tamamlamadığını və bu prosesin dayanıqlı balansın gözlənilməsi yolu ilə qurulması imkanlarının mövcudluğunu göstərmək olar. Bu yolu daha əvvəl keçmiş İEO-in təcrübələrindən yararlanaraq sənayelərini balansı qoruyacaq nisbətdə qura biləcək İEOÖ dayanıqlı inkişaf və ekoloji balansın ümumdünya səviyyəsində möhkəmlənməsində mühüm rol oynaya bilərlər. Eyni zamanda bu ölkələrdə hələ də bütün təbii resurslar tam şəkildə istismar olunmadığı üçün vaxtında tətbiq ediləcək dayanıqlı resurslar siyasəti gələcək nəsillərə təbii resursların təhlükəsiz qaydada çatdırılması imkanlarını genişləndirəcəkdir.

Qeyd olunan imkanlara baxmayaraq İEOÖ-də dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsiplərinin kompleks şəkildə təmin edilməsi üçün tələb olunan maddi resurs imkanları məhduddur. Bu baxımdan dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı keçirilən beynəlxalq konfranslarda qəbul edilən yekun sənədlərdə İEO-in İEOÖ-ə maddi və texnoloji dəstək göstərmələri müddəaları öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, İEOÖ-də əhalinin artım tempinin yüksək olması məşğulluq siyasətinin həyata keçirilməsinin digər siyasətlərə nisbətən ön plana çıxmasına səbəb olur və bu da mövcud resursların səmərəli şəkildə dayanıqlı inkişafa yönəldilməsinin qarşısını alır. Bu problemin dayanıqlı inkişafı qarşılıqlı şəkildə həll edilməsi üçün yüksək texnologiyaların tətbiq edilməsi zərurəti yaranır ki, bunun da öhdəsindən İEO-in elmi-texniki dəstəyi ilə gəlmək mümkündür. İEOÖ-in dayanıqlı iqtisadi inkişaf

yolunda üzləşdiyi problemlərdən biri də bu ölkələrin iqtisadi inkişaflarında kənd təsərrüfatının mühüm yer tutması və intensiv istehsalə keçid imkanlarının məhdud olması səbəbindən resurslardan düzgün istifadə edilə bilinməməsidir. Bu baxımdan artan əhali ehtiyatları, texniki imkanlar və təcrübənin məhdud olması səbəbindən kənd təsərrüfatında artım əldə etməyə çalışan İEOÖ torpağın istismarını gücləndirmək və nəzarətsiz şəkildə kimyəvi vasitələrdən istifadə edərək məhsuldarlığı artırmaq yönündə addımlar atırlar. Son nəticədə bu proses torpaqların eroziyasına, çirklənməsinə, məhsuldarlığının azalmasına və kənd təsərrüfatı məhsullarının aşağı keyfiyyətdə olmasına səbəb olur. Bütün sadalanan məsələlərdə qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində görülməli işlər İEOÖ-in dayanıqlı iqtisadi inkişaf yolunu daha az itkilərlə keçməsinə imkan yaradacaq və ümumdünya balansının qorunmasına kömək olacaqdır.

2.2. Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişafında xarici iqtisadi əlaqələrin rolu

Azərbaycan dayanıqlı inkişaf proqramlarının qəbul edilməsi və həyata keçirilməsi ilə bağlı BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsinə qoşulmuşdur. Minilliyin Bəyannaməsi özündə yoxsulluğun və aclığın aradan qaldırılmasını, sağlamlıq, təhsil vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasını, gender bərabərliyinin təmin olunmasını, yaxşı iş mühitinin və buna uyğun iqtisadi inkişafının təmin edilməsini, sülhün, ədalətin təmin edilməsini, kütləvi qırğın silahlarının məhdudlaşdırılmasını və bütün bunlar üzrə ölkələrin məqsədə çatması üçün qarşılıqlı əməkdaşlığını dəstəkləyən sənəddir. Azərbaycan Minilliyin Bəyannaməsinə qoşularaq iqtisadiyyatını dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsipləri əsasında qurmağı qəbul etmişdir [36]. Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsipləri qəbul edildikdən sonra yoxsulluğun və işsizliyin azaldılması üçün dövlət proqramları qəbul edilmişdir. Buna uyğun olaraq "2003-2005-ci illər üçün Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və iqtisadi inkişaf üzrə Dövlət Proqramı" və "2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı" qəbul edilmişdir. Bunlarla yanaşı, qəbul edilmiş regionların iqtisadi inkişafı ilə bağlı proqramlarda da

bölgələrdə işsizliyin azaldılması, demoqrafik məsələlərin həlli, təhsil və sağlamlıq şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, infrastruktur imkanlarının gücləndirilməsi, gender bərabərliyinin təmin edilməsi və qadınların sosial-iqtisadi fəaliyyətə cəlb edilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Bu proqram və sənədlərin qəbul edilməsi və icrası nəticəsində müstəqilliyin ilk illərindəki böhranlı vəziyyət səbəbindən yaranmış olan ağır iqtisadi vəziyyətin səbəb olduğu mənfi tendensiyalar əsaslı şəkildə aradan qaldırılmış, dayanıqlı iqtisadi inkişaf yoluna keçid edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 fevral 2003-cü il tarixli sərəncamı ilə qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasında ekoloji cəhətdən dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Proqram" dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı qəbul edilmiş mühüm sənədlərdən biridir. Dövlət proqramında yoxsulluğun artmasının, sosial təbəqələşmənin kəskinləşməsinin yarada biləcəyi fəsadlara, intensiv iqtisadi inkişafın ekoloji məsələləri nəzərə almaması səbəbindən dünyada baş verən ekoloji böhranlara, bioloji müxtəlifliyin azalması və ətraf mühitin çirklənməsinin səbəb olduğu problemlərə toxunulmuş, resursların səmərəli şəkildə istifadə edilməsi nəticəsində gələcək nəsillərə çatdırılmasının önəmi vurğulanmışdır. Proqramda ətraf mühitin qorunması sahəsində koordinasiyanın gücləndirilməsi, milli, regional və beynəlxalq səviyyələrdə təbii ehtiyatların mühafizəsi, elmə əsaslanan inkişaf prinsiplərinin tətbiq olunması, indiki və gələcək nəsillərin maraqlarını təmin edərək iqtisadi və insan resurslarının istifadə edilməsində dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin həyata keçirilməsi məsələləri öz əksini tapmışdır. Proqramda məqsədlərə nail olmaq üçün yerinə yetirilməli olan vəzifələr kimi aşağıdakılar qeyd olunmuşdur:

- ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üçün iqtisadi və insan potensialının idarə edilməsinin müvafiq üsullarından istifadə edilməsi;
- indiki və gələcək nəsillərin rifahının yaxşılaşdırılmasını təmin edən, stimullaşdıran iqtisadi modellərin, texnologiyaların yaradılması və istifadəsi;
- eyni və müxtəlif nəsillərin nümayəndələri arasında təminatın ədalətlik prinsipləri əsasında həyata keçirilməsi;

- insanın həyat fəaliyyətini təmin edə biləcək sistemlərin, ekosistemlərin və biomüxtəlifliyin qorunması.

Qeyd olunanlarla yanaşı, proqramda əhali və əmək ehtiyatları ilə bağlı məsələlərdə dayanıqlı inkişaf prinsiplərinin tətbiq olunmasına da toxunulmuşdur. Burada əhalinin yaşayışı imkanlarının yaxşılaşdırılması, sağlamlıq vəziyyətinin inkişaf etdirilməsi, bu sahədə infrastrukturun qurulması, yaşayış məskənlərində gigiyenik normalara əmək edilməsi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, kadr potensialının imkanlarının genişləndirilməsi, ixtisaslaşdırma işlərinin həyata keçirilməsi, dövlətin işsizliklə bağlı vəziyyətə nəzarət edərək uyğun məşğulluq siyasətinin tətbiq edilməsi məsələləri və onların həlli yollarına toxunulmuşdur. Bundan başqa proqramda təbii ehtiyatların mövcud vəziyyəti və dayanıqlı inkişaf proqramının tələblərinə uyğun olaraq səmərəli şəkildə istifadə edilməsi, gələcək nəsillərə çatdırılması yönündə görülməli işlərə də toxunulmuşdur [37].

25-27 sentyabr 2015-ci ildə BMT-nin üzvü olan dövlətlərin iştirak etdiyi Dayanıqlı İnkişaf Sammitində 2016-2030-cu illər üçün təsdiqlənmiş Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərinə Azərbaycan da qoşulmuşdur. Qeyd olunan məqsədlər Minilliyin Bəyannaməsinə əsaslanaraq onun gələcək illər üzrə inkişaf və davam planlarının, eləcə də hədəflərinin əks olunduğu sosial, iqtisadi və ekoloji məsələləri özündə əhatə edən sənəddir. Azərbaycan dayanıqlı iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün qeyd olunan beynəlxalq sənədlərə qoşulduqdan və milli inkişaf proqramlarını qəbul etdikdən sonra iqtisadiyyatını şaxələndirmək, sosial, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliyi balanslı və qarşılıqlı əlaqəli şəkildə təmin etmək məsələlərini qarşıya qoymuşdur. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsini sürətləndirmək və prosesə nəzarət etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 6 oktyabr 2016-cı ildə "Azərbaycan Respublikasının Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması haqqında" fərman imzalanmışdır. Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurasının başlıca vəzifəsi "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik" sənədi ilə bağlı Azərbaycanın öhdəliyinə götürmüş olduğu məsələlərin icrasının əlaqələndirilməsidir. Dayanıqlı İnkişaf üzrə Milli Əlaqələndirmə Şurası

Azərbaycanın qəbul etdiyi milli inkişaf proqramları və planlarının, strateji sosial-iqtisadi hədəflərinin və həyata keçirilən ekoloji layihələrin Azərbaycan Respublikasının tərəfdaş çıxdığı dayanıqlı inkişafıla bağlı beynəlxalq sənədlərlə uzlaşmasına nəzarət etməlidir [37].

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyalarının uğurla həyata keçirilməsi üçün qəbul olunan milli proqramlarla yanaşı, Azərbaycan beynəlxalq təcrübədən yararlanmaq üçün beynəlxalq və regional təşkilatlarla dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı əməkdaşlıq əlaqələri qurur. Bu yolda Azərbaycanın sıx əlaqə qurduğu qurumlardan biri də BMT-nin İnkişaf Proqramı agentliyidir. Azərbaycan Respublikası BMT-nin İnkişaf Proqramı agentliyi ilə bilik, təcrübə mübadiləsinin həyata keçirilməsi, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, dayanıqlı inkişafıla bağlı idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi, ətraf mühitin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı birgə tədbirlərin həyata keçirilməsi yönündə əməkdaşlıq edir.

Qarşılıqlı əməkdaşlıq çərçivəsində 2003-cü ildə pensiya sistemindəki milli islahatları dəstəkləmək və islahatları həyata keçirən əsas qurum olan Dövlət Sosial Müdafiə Fondunun yüksək səviyyəli İKT təminatını yaxşılaşdırmaqla bağlı görülən işləri, 2005-ci ildə dövlət qulluğu işinin təkmilləşdirilməsi, keyfiyyət və performansının artırılması üçün birgə işin həyata keçirilməsi, 2006-cı ildə Ədliyyə Nazirliyi ilə birgə əhalinin dövlət reyestri xidmətinin mövcud imkanlarını, texniki bazasını və iş prinsiplərini beynəlxalq standartlar və İKT bazasının vəziyyətinə uyğunlaşdırmaq yönündə görülən işləri, 2009-cu ildə bərk tullantıların idarəçiliyi üzrə milli sistemin təkmilləşdirilməsi yönündə əməkdaşlıq və təcrübə transferini qeyd etmək olar. Sadalanan birgə əməkdaşlıq tədbirləri nəticəsində Azərbaycanın dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının tətbiq olunması istiqamətində gördüyü işlərdə beynəlxalq təcrübələrin tətbiq olunması yönündə inkişaf tendensiyaları müşahidə olunmuşdur [38].

Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş strateji yol xəritələrində nəzərdə tutulmuş 11 sektorun inkişafının dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Buna müvafiq olaraq Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin qurulmasının da dayanıqlılıq

prinsiplərinə uyğun şəkildə həyata keçirilməsi qarşıda duran əsas prioritetlərdən biridir. Xarici iqtisadi əlaqələrin effektiv şəkildə qurulması iqtisadi və sosial baxımdan inkişaf üçün geniş imkanlar yaratdığından dünya miqyasında dayanıqlı inkişaf siyasətləri tətbiq edilərkən 1990-cı ildən etibarən dayanıqlı inkişaf və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması arasındakı əlaqələr öyrənilməyə başlanılmışdır. Dövlətlərin istehsal etdikləri vasitələri ixrac edərək valyuta əldə etməsi prosesi əksər ölkələrdə iqtisadi artımın əsas sütunlarından biri olduğu üçün dövlətlərin xarici iqtisadi əlaqələr qurarkən ətraf mühit amillərini nəzərə almaması ekoloji problemlərin kəskinləşməsinə səbəb olur. Xarici iqtisadi əlaqələrlə ətraf mühit arasında əlaqə qarşılıqlıdır. Belə ki, xarici iqtisadi əlaqələrin intensiv şəkildə sürətlənərək həcmnin artması nəzarətsiz olacağı halda ekoloji vəziyyəti gərginləşdirdiyi kimi, dayanıqlı inkişaf prinsiplərinə əsaslanılaraq xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması da bu əlaqələrə kəmiyyət və keyfiyyət baxımından yeni məna qazandırır [39].

Xarici ticarət fəaliyyəti artan zaman ixrac-idxal prosesində məhsulların ətraf mühiti çirkləndirməyən tələblərə cavab verməsi, daşınma işlərində ekoloji vəziyyətə zərər vurmayaq şəkildə təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi, məhsulların təkrar emalı imkanlarının mümkün olması, istehsalı prosesində uşaq əməyindən məcburi istifadə kimi halların olmamasına diqqət yetirilməsi xarici iqtisadi fəaliyyətin dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsiplərinə uyğun şəkildə təşkil olunmasının əsaslarıdır. Bu kimi məhsullara misal olaraq daha az yanacaq sərf edən, hibrid mühərriklərə sahib olan və ya elektriklə işləyən maşınların ticarətinin həyata keçirilməsi, üzvi yanacaqlar işləyən klassik maşınların ticarətinin həyata keçirilməsinə nisbətən dayanıqlı inkişaf prinsiplərini daha çox özündə əks etdirən tələblərə cavab verir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı şəkildə qurulmasının başqa örnəyi kimi də xüsusən İEO-in öz iqtisadi, sosial və ekoloji sahələrdə əldə etdikləri təcrübələrini İEOÖ-lə bölüşdürməsi və texnologiya, ETT-nin nailiyyətlərinin qarşılıqlı transferinin həyata keçirilməsi yolu ilə ümumdünya miqyasında dayanıqlılığın təmin olunması prosesində iştirakı göstərə bilərik. Bu proses nəticəsində İEO təkrar emal, tullantısız texnologiyaya keçid, alternativ enerji mənbələrinin səmərəli şəkildə istifadəsi ilə bağlı yeni metodlar, sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsi ilə bağlı təcrübədən

keçmiş modellər, təhsil-səhiyə və digər sosial sahələrdə əldə edilmiş uğurlar, dövlətlərin idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi sahələrində qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi kimi sahələrdə İEOÖ-ə dəstək olaraq, onların dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinə keçid etmə sürətlərinin artırılmasına kömək etməlidirlər. Bu qarşılıqlı köməkləşmə BMT-nin Minilliyin Bəyannaməsində nəzərdə tutulmuş, təkcə dövlətlər səviyyəsində məhdudlaşmayaraq beynəlxalq təşkilatların da təcrübə mübadiləsi prosesində iştirakı tövsiyyə olunmuşdur [36].

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının tədiyyə balansı (min, dollar)

Cədvəl 1

Göstəricilər	Kredit	Debet
	(daxilolmalar)	(ödənişlər)
1	2	3
A. Cari əməliyyatlar hesabı	22 238 523	20 553 964
Neft-qaz sektoru	14 449 060	7 061 899
Digər sektorlar	7 789 463	13 492 065
Xarici ticarət balansı	15 152 059	9 037 316
Neft-qaz sektoru	13 679 018	1 342 501
Digər sektorlar	1 473 041	7 694 815
Malların ixracı (FOB)	15 152 059	
Neft-qaz sektoru	13 679 018	
Digər sektorlar	1 473 041	
Malların idxalı (FOB)		9 037 316
Neft-qaz sektoru		1 342 501
Digər sektorlar		7 694 815

Mənbə: <https://www.cbar.az/assets/4537/1TB2017s.xls>

Xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı şəkildə qurulması eyni zamanda azad ticarət anlayışı üzərində də bəzi məhdudiyyətlərin tətbiq olunmasını uyğun sayır. Azad ticarət prosesi baş verə biləcəyi halda ölkədaxilində istifadə olunan və dayanıqlı inkişafın tələblərinə cavab verən ekoloji təmiz yerli məhsullar nisbətən ucuz və intensiv istismar yolları ilə istehsal olunmuş xarici alternativləri qarşısında rəqabətə

davam gətirə bilməyərək sıradan çıxar bilər. Bu cür halın baş verməsi dayanıqlı inkişaf strategiyasının məşğulluq yanaşmaları, ekoloji təmiz mühitin qorunması siyasəti, ölkələrin milli iqtisadiyyatlarını formalaşdıraraq dayanıqlı istehsalın təmin edilməsi ilə bağlı olan siyasətləri ilə ziddiyyət yaradır. Belə olan halda, dövlətlərin ekoloji balans qarşı təhdid yarada biləcək, dayanıqlı inkişafın tələblərinə cavab verməyən, milli iqtisadiyyatın formalaşmasına əngəl törədə biləcək məhsulların azad şəkildə ticarətinə məhdudiyyətlər yaratmağa çalışması başa düşülən haldır və dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının tələbləri ilə uyğunluq təşkil edir. Buna baxmayaraq azad ticarətin düzgün şəkildə təşkil olunması dayanıqlı iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə səbəb ola bilər. Belə ki, azad ticarət nəticəsində məhsullarını dünya bazarına sərbəst şəkildə çıxara bilər ölkələr əldə etdikləri gəlirlər hesabına büdcələrinin imkanlarını artır, əhalinin ümumi rifah halını yüksəldə bilərlər.

Xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı inkişaf strategiyası ilə ziddiyyət yarada biləcək faktorlarından biri də İEO-də transmilli şirkətlərin istehsal sahələrini ucuz işçi qüvvəsinin olduğu İEOÖ-ə daşması ilə bağlı yaranır. Bu hal iki baxımdan dayanıqlı inkişafı uyğunsuzluq təşkil edir:

- İEOÖ-ə köçürülən istehsal sahələrini əsasən çirkləndirən sənaye sahələri təşkil edir. Bu kimi sahələrin İEOÖ-ə daşınması səbəbindən ekoloji mühafizə üçün yetərli büdcələrə sahib olmayan ölkələrdə ekoloji vəziyyət bir qədər də gərginləşir. Eyni zamanda, müxtəlif kimyəvi və bioloji tullantıların ətraf mühitə atılmasına səbəb olan bu kimi istehsal sahələri xəstəlik mənbələrinin yayılmasına və sağlamlıq vəziyyətinin İEOÖ-də bir az da gərginləşməsinə səbəb olurlar [40].
- İEOÖ-ə köçürülən istehsal sahələrində xərclərin azaldılması üçün ucuz işçi qüvvəsinin cəlb edilməsi və onların uyğun əmək şəraiti ilə təmin edilmədən işlədilməsi kimi halların olması müşahidə edilmişdir. Bununla yanaşı, qeyd olunan istehsal sahələrində yeniyetmə işçilərin işlədilməsi də uşaq əməyinin istismarı sayıldığı üçün dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsipləri ilə ziddiyyət təşkil edir [41].

Bu baxımdan, transmilli şirkətlərin ekoloji vəziyyəti gərginləşdirən bu kimi addımları istehsal yerlərinin ekoloji tələblərə cavab verən, sosial əmək normalarına

əmək edən prinsiplər əsasında yenidən qurulması dayanıqlı iqtisadi inkişaf strategiyasının xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında qarşıya qoyduğu əsas hədəflərdəndir.

Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələr mühüm rola sahibdir. Belə ki, Azərbaycanın tərəfdaş çıxdığı dayanıqlı inkişafı bağlı beynəlxalq müqavilələrin prinsiplərinin ölkə iqtisadiyyatına sürətli şəkildə integrasiya etməsini həyata keçirmək üçün xarici iqtisadi əlaqələr beynəlxalq təcrübənin transferi, milli maraqlara uyğun olan sahələrə xarici investisiyaların cəlb edilməsi, texnoloji sahədə əməkdaşlığın həyata keçirilməsi, effektiv şəkildə xarici ticarət əlaqələrinin qurulması, idxal-ixrac prosedurlarının innovasiyalaşdırılması, Azərbaycan məhsullarının dünya bazarlarına çıxarılmasının təmin edilməsi yönündə qurularaq inkişaf etdirilməkdədir. Azərbaycanda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün xarici ticarət əlaqələrini önəmli edən əsas faktorlardan biri kimi ölkə gəlirlərinin formalaşmasının əsas hissəsini ixrac əməliyyatlarından əldə olunan gəlirlərin təşkil etməsini göstərmək olar. Xarici iqtisadi əlaqələrin ölkənin dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etməsi üçün xarici ticarət əlaqələrinin, xarici investisiya əlaqələrinin və xarici miqrasiya əlaqələrinin effektiv şəkildə qurulması lazımdır.

Xarici ticarət əlaqələrinin dayanıqlılıq prinsiplərinə uyğun şəkildə aparılması üçün Azərbaycanda ixrac-idxal prosedurlarının sadələşdirilməsi, gömrük və vergi rüsumlarının bir pəncərə prinsipi əsasında tutulması, yerli sənayenin inkişafının təmin edilməsi məqsədilə ölkədə fəaliyyət göstərən istehsal sahələrinin məhsulları ilə rəqabətdə üstünlük əldə edə biləcək idxal olunan məhsullara əlavə rüsumların tətbiq edilərək proteksionist siyasətin həyata keçirilməsi, qanunvericilik bazasında beynəlxalq hüququn tələbləri əsasında yerli şərtlərin nəzərə alaraq islahatların həyata keçirilməsi kimi tədbirləri göstərmək olar.

Bir pəncərə prinsipinin idxal-ixrac əməliyyatlarında tətbiq edilməsi nəticəsində xarici ticarət əməliyyatları zamanı vergi və rüsumların tutulması proseduru sadələşmiş, məhsul dövriyyəsinin sürəti artmış, rəsmiləşdirmə əməliyyatlarının həyata keçirilməsi sürətlənmişdir. Xarici ticarət əlaqələrinin dayanıqlı inkişafın

prinsiplərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı görülən tədbirlər sırasına elektron hökumət sisteminin yaratmış olduğu innovativ yenilikləri də əlavə etmək olar. Bunun nəticəsində elektron qeydiyyat, rəsmiləşdirmənin həyata keçirilməsi kimi xidmətlərin tətbiqinə başlanılmış və prosesin beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması vəziyyəti yaxşılaşmışdır. Qanunvericiliyin dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsiplərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı görülən tədbirlərə isə ekoloji vəziyyəti kəskinləşdirə biləcək və daşınması təhlükəli olan məhsulların idxalına qarşı xüsusi prosedur və yanaşmaların tətbiq olunduğunu göstərmək olar [42].

Xarici investisiya əlaqələrinin effektiv şəkildə qurulmasının ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlı şəkildə inkişaf etməsinə mühüm təsirləri vardır. Xarici investisiya əlaqələri investisiyaların ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsi və əlavə gəlir əldə edilməsi üçün xarici ölkələrə investisiya yatırımı edilməsi imkanları baxımından əhəmiyyətə sahibdir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdiyi ilk illərdə keçmiş bazar əlaqələrinin qopması, texniki imkanların məhdudluğu və maliyyə mənbələrinin çatışmaması səbəbindən iqtisadiyyatı ağır böhranla üzləşdi. Bu problemin həll edilməsi və iqtisadiyyatın dayanıqlılığın təmin edilməsi məqsədilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi zərurəti yaranmışdı. 1994-cü ilin 20 sentyabrında Əsrin müqaviləsinin imzalanması nəticəsində xarici investisiyanın Azərbaycana daxil olması və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üçün vəsaitlərin cəlb edilməsi mümkün oldu. Daha sonralar ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələr çərçivəsində xarici ölkə və beynəlxalq təşkilatlardan investisiya və vəsaitlərin cəlb edilməsi həyata keçirilmişdir. Xarici investisiyaların ölkəyə cəlb edilməsi ölkənin iqtisadiyyatının inkişaf etməsinə təkan versə də, milli iqtisadiyyatın dayanıqlılığını təmin etmək üçün xarici investisiyaların ölkəyə cəlb olunmasına nəzarətin təmin olunması lazımdır. Belə ki, geniş imkanlara sahib iri şirkətlər tərəfindən ediləcək investisiyalar və formalaşdırılacaq orta qapitala sahib şirkətlər onunla rəqabət imkanlarında üstünlüyə sahib olmayan milli iqtisadiyyatın inkişaf etməməsinə səbəb ola bilər. Belə olan halda ölkədə xarici kapitala əsaslanan şirkətlərin üstünlüyü təmin edilmiş olar. Dayanıqlı inkişaf strategiyasına uyğun olaraq dövlətlər milli sənayesinin strateji sahələrinə xarici kapitalın daxil olmasını məhdudlaşdıran siyasətlər tətbiq etməlidir.

Xarici investisiya əlaqələrinin digər hissəsini təşkil edən ölkədən kənara investisiyaların edilməsi gəlir gətirəcək düzgün yatırımlar edildiyi halda, ölkə iqtisadiyyatının gəlir mənbələrinin şaxələndirilməsi və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətə sahib olur. Bu kimi yatırımlar ölkəyə gəlir gətirmək və ya sadəcə strateji əhəmiyyətə sahib olan sahələrdə pay sahibi olmaq baxımından əhəmiyyətlidir [43].

2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının investisiya fəaliyyəti (min, dollar)

Cədvəl 2

Göstəricilər	Kredit	Debet
	(daxilolmalar)	(ödənişlər)
1	2	3
Birbaşa investisiyalar	2 564 381	2 866 081
Neft-qaz sektoru	1 870 324	2 080 266
Digər sektorlar	694 057	785 815
Neft bonusu		1 406
Portfel investisiyaları	-80 868	2 588 023
Neft-qaz sektoru		935 283
Digər sektorlar	-80 868	1 652 740
Törəmə maliyyə alətləri	-3 827	
Digər sektorlar	-3 827	
Digər investisiyalar	2 939 662	-237 545
Neft-qaz sektoru	114 148	1 528 290
Digər sektorlar	2 825 514	-1 765 835

Mənbə: <https://www.cbar.az/assets/4537/1TB2017s.xls>

Xarici iqtisadi əlaqələrin son halqasını təşkil edən xarici miqyasıya əlaqələrinə iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi baxımından yanaşdıqda ölkəyə işçi qüvvəsinin daxil və xaric olması, beyin axını prosesinin baş verməsi, xaricdən ölkəyə turizm məqsədilə gələn turistlərin iqtisadiyyata aktivlik qazandırması kimi amillərin əhəmiyyəti artmış olur. Xarici miqyasıya əlaqələrinin dayanıqlı iqtisadi inkişafa

əsaslanılmaqla qurulması zamanı beyin axınının ölkədən çıxıbmamasına, əksinə ölkəyə beyin axınının baş verməsinə, turizm potensialının gücləndirilməsi yolu ilə ölkəyə əlavə vəsaitin cəlb edilməsinə çalışılmalıdır.

2000-2016-cı illərdə Azərbaycanda əhalinin beynəlxalq miqrasiyası (min nəfər)

Cədvəl 3

İllər	Ölkəyə daimi yaşamaq üçün gələnlər	Ölkədən daimi yaşamaq üçün gedənlər	Miqrasiya artımı (azalması)	o cümlədən:	
				şəhər yerlərində	kənd yerlərində
2000	4,4	9,9	-5,5	-5,0	-0,5
2001	2,6	7,3	-4,7	-3,6	-1,1
2002	1,2	4,3	-3,1	-2,0	-1,1
2003	2,5	3,8	-1,3	-1,6	0,3
2004	2,4	2,8	-0,4	-0,7	0,3
2005	2,0	2,9	-0,9	-0,6	-0,3
2006	2,2	2,6	-0,4	-1,9	1,5
2007	2,0	3,1	-1,1	-1,4	0,3
2008	3,6	2,5	1,1	0,5	0,6
2009	2,3	1,4	0,9	0,1	0,8
2010	2,2	0,8	1,4	1,2	0,2
2011	2,2	0,5	1,7	2,0	-0,3
2012	2,2	0,2	2,0	1,8	0,2
2013	3,1	0,8	2,3	1,2	1,1
2014	1,9	0,8	1,1	0,6	0,5
2015	2,7	1,6	1,1	0,6	0,5
2016	3,2	1,7	1,5	1,0	0,5

Mənbə: https://www.stat.gov.az/source/demography/az/007_1-7.xls

Turizmin dayanıqlı şəkildə təmin edilməsi üçün mövcud turizm infrastrukturunu son yeniliklərə uyğun şəkildə yenidən qurulmalı, xidmət sektorunun vəziyyəti

yaxşılaşdırılmalı, turistlərin gəlməsi nəticəsində yarana biləcək ekoloji gərginliklərin azaldılması üçün əlavə tədbirlər görülməlidir. Turistlərin gəlişinin regionun yerli sakinlərinə, mədəniyyətinə, ətraf mühitinə və digər bu kimi faktorlara mənfi təsir göstərməsinin qarşısı alınmalıdır [44].

2.3. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinin milli iqtisadi inkişafa təsiri

D.Rikardonun Nisbi üstünlüklər nəzəriyyəsinə görə, dövlətlər müqayisəli baxımdan üstün olduqları sahələrdə inkişaf etməli və qarşılıqlı azad ticarətə əsaslanaraq iqtisadiyyatlarını qurmalıdır. Dövlətlər konkret sahələr üzrə ixtisaslaşacağından qarşılıqlı ticarətin və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması milli iqtisadiyyatın inkişafı üçün əsas prinsipə çevriləcəkdir [4, s.50-53]. Qeyd olunduğu kimi xarici iqtisadi əlaqələrin üç əsas tərkib hissəsinə xarici ticarət əlaqələri, xarici turizm əlaqələri və xarici investisiya əlaqələri daxildir. Hal hazırda milli iqtisadiyyatlar qarşısında xarici iqtisadi əlaqələri qurarkən səmərəliliyi maksimallaşdırmaq üçün dayanıqlı iqtisadi inkişafın prinsiplərinə əməl edilməsi məsələsi durur. Bu baxımdan, xarici iqtisadi əlaqələr qurularkən 1992-ci ildə Rio-de-Janeyro şəhərində qəbul edilmiş dayanıqlı iqtisadi inkişafıla bağlı deklarasiyanın prinsiplərini xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması ilə aşağıdakı kimi uzlaşdırmaq mümkündür: [45]

Səmərəlilik prinsipi. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın əsas prinsiplərindən biri resurların səmərəli istifadə olunması prinsipidir. Xarici iqtisadi əlaqələr qurularkən ətraf mühitlə bağlı məsələlərin nəzərə alınması, milli iqtisadiyyatların inkişafının təmin edilməsi nəzərə alınmaqla azad ticarətin tətbiqi və bununla bağlı standartların qəbul edilməsi səmərəlilik prinsipinin xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında tətbiqini özündə əks etdirir.

Qoruma və qabaqcadan tədbir görülməsi prinsipi. Bu prinsip özündə baş verə biləcək sosial-iqtisadi və ekoloji problemlərdən qorunmanı və baş verməsi ehtimalı olan bu kimi hallara qarşı qabaqcadan tədbirlərin görülməsini nəzərdə tutur. Məsələn, xarici iqtisadi əlaqələr qurularkən təhlükəli maddələrin daşınmasına qarşı qabaqcadan tədbirlərin görülməsini, turizm yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsini, əlverişli

investisiya mühitinin yaradılmasını bu kimi qabaqlayıcı tədbirlərə örnək olaraq göstərmək olar.

Bərabərlik prinsipi. Bu prinsip xarici iqtisadi əlaqələrə tətbiq olunarkən ticarət və investisiya əlaqələri qurularkən gəlirlərin ölkələr arasında ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini özündə əks etdirir. Azad ticarət yanaşması nəticəsində İEO-in İEOÖ-ə nisbətdə üstünlüklərə səbəb olması və bərabərliyin pozulmasının bu prinsipə qarşısının alınmasına çalışılır. Bu baxımdan, dayanıqlı iqtisadi inkişafın və xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması zamanı milli iqtisadiyyatların inkişafını təmin etmək üçün ədalətli ticarət, İEOÖ-in mənafeyinə uyğun investisiya mühitinin yaradılması kimi bərabərlik prinsipinə uyğun siyasətlər tətbiq edilməlidir.

Beynəlxalq uzlaşma prinsipi. Bu prinsip xarici iqtisadi əlaqələr qurularkən müvafiq beynəlxalq, regional təşkilatlar tərəfindən qəbul olunmuş ortaq qaydalara uyğun şəkildə hərəkət etməyi və ölkələrin atacaqları addımları uzlaşdırmalı olmasını özündə əks etdirir.

Ekosistemin vahidliyi prinsipi. Bu prinsip dövlətlərarası iqtisadi əlaqələr qurularkən qəbul olunmuş ekoloji normalara əməl olunmasını özündə əks etdirir. Ekosistem ümumdünya xarakterli olduğu üçün dövlətlərin milli iqtisadiyyatlarını dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsiplərinə əsaslanaraq qurması kifayət deyildir. Bunun effektiv olması üçün atılan addımlar ümumdünya səviyyəli olmalı və kompleks xarakter daşmalıdır. Əks halda qonşu dövlətlərdə baş verən ekoloji və sosial-iqtisadi gərginliklər də sonda öz iqtisadiyyatlarını dayanıqlı şəkildə qurmaqla kifayətlənməyə çalışan dövlətlərə təsir göstərəcəkdir.

İdarəetmənin yaxşı təşkil edilməsi prinsipi. Bu prinsip uyğun qanunvericilik sisteminin qurulması, ona effektiv şəkildə icra və nəzarət sisteminin tətbiqi, idarəetmənin elektronlaşdırılması, dövlətlərin uyğun beynəlxalq və regional təşkilatlarda təmsili kimi məsələləri özündə əks etdirir. Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında idarəetmə sistemi yaxşı təşkil olunduqda, qarşıya qoyulan hədəf və məqsədlərə çatıldıqda milli iqtisadiyyat sürətli inkişaf tempi əldə etmiş olur.

Sosial məsuliyyətlik prinsipi. Bu prinsip tətbiq edilən dayanıqlı inkişaf normalarının həyata keçirilməsində vətəndaşların könüllü şəkildə iştirakı və cəmiyyət

qarşısında sosial, iqtisadi və ekoloji məsuliyyət daşması ilə xarakterizə olunur. Beynəlxalq iqtisadi əlaqələr qurularkən aparılan ticarət və investisiya əməliyyatları, eləcə də turizm fəaliyyətinin nəticələrinin ekoloji problemlərə səbəb olmaması üçün dövlətlər qədər vətəndaşlar da sosial məsuliyyət daşıyırlar. Bu kimi məsuliyyətlərə ətraf mühitin qorunmasında kollektiv yanaşmanın tətbiqi, zərərli malların özəl sahibkarlıq tərəfindən daşınması zamanı normalara ciddi şəkildə əməl edilməsi, turistlərin ətraf mühitin çirklənməməsi və balansının qorunmasında diqqətli olması kimi məsələləri qeyd etmək olar.

Xarici iqtisadi əlaqələr və milli iqtisadiyyat arasında sıx əlaqələr olsa da iqtisadiyyatda xarici əlaqələrin möhkəmlənməsi və genişlənməsi qloballaşma, ayrı-ayrılıqda dövlətlərin iqtisadiyyatın möhkəmlənib inkişaf etməsi isə milli iqtisadiyyatların inkişaf prosesi olduğundan arada ziddiyyət yaranır. Belə olduğu halda xarici iqtisadi əlaqələr effektiv təşkil ediləcəyi halda milli iqtisadi inkişafın təminatçısı rolunda çıxış edə bilər. Dövlətlərin xarici iqtisadi siyasət konsepsiyaları onların beynəlxalq arenada imiclərinin formalaşdırılması, balanslı iqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi, dünya bazarında fəallığın yüksəldilməsi və dünya ölkələrində rəqabət qabiliyyətliliyin gücləndirilməsi ilə birbaşa bağlıdır.

Xarici iqtisadi əlaqələr qurulan zaman ilk növbədə diqqət yetirilməli olan məsələlərdən biri də milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məsələsidir. Bu baxımdan, iki fərqli şəkildə yanaşma ortaya qoyula bilər. İlk yanaşmada xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması dövlətlərin uyğun və səmərəli şərtlərdə zəruri olan məhsulları xaricdən təmin etməsinə imkan yaratdığı üçün təhlükəsizliyi təmin edən faktor kimi çıxış edir. Burada diqqət yetirilməli olan məqam kimi dövlətin strateji sahələrdə, zəruri qida ehtiyatlarının təminində, iqtisadiyyatın dayaq strukturunu təşkil edən sektorlarda xaricdən asılılıq payının azaldılmasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Əks halda dayanıqlı iqtisadi inkişaf və milli iqtisadiyyatın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi prinsipləri yerinə yetirilməmiş olacaqdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı ikinci yanaşma isə xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması, beynəlxalq zəmində ticarət, valyuta, turizm və investisiya əlaqələrinin həyata keçirilməsi zamanı dövlətlərin maraqlarının ədalətli və

bərabər şəkildə təmin olunması ilə bağlıdır. Əks halda asılı hala düşə biləcək dövlətlər müstəqil xarici iqtisadi siyasət yeridə bilməyəcəklər. Məsələn, SSRİ hakimiyyəti illərində Azərbaycan SSR ittifaqdan kənar xarici ölkələrlə birbaşa ticarət əlaqələri qura bilmirdi. Bu baxımdan, müstəqillik əldə edildikdən sonra milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi üçün yeni imkanlar əldə edilmiş oldu.

Xarici ticarət əlaqələrinin qurulması milli iqtisadiyyatın inkişafının təmin edilməsi üçün başlıca şərtlər arasındadır. Dövlətlər iqtisadi inkişafalarını təmin etmək üçün məhsullarını ixrac edərək əlavə vəsaitlər əldə edirlər, dövlətə aid özəl sektor məhsullarını ixrac etdikdə əldə etmiş olduğu mənfəətlərdən vergi ödəyərək büdcənin formalaşmasında iştirak edir. Göründüyü kimi ixrac potensialının artırılması həm dövlət, həm də özəl sektor baxımından yanaşıldıqda dövlətə fayda gətirir. Cəmiyyəti təşkil edən fərdlər də ümumi rifahın artmasından fayda əldə etmiş olurlar. Ticarət əməliyyatlarının idxal baxımından artırılması isə daxili sektorda istehsalı baha başa gələn, səmərəli olmayan məhsulları daha uyğun və sərfəli qiymətlərdən idxal etməklə milli iqtisadiyyatın resurslarını səmərəli bölüşdürmək baxımından faydalıdır. Bu baxımdan, dövlətlər strateji olmayan və iqtisadi təhlükəsizliyini təhdid etməyən sahələrdə səmərəli idxalı qəbul edilən hesab edirlər. İqtisadi təhlükəsizlik və strateji əhəmiyyəti yüksək olan sahələrdə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün idxal məhdud nisbətdə və ya ümumiyyətlə qəbul edilməyən hesab olunur. İdxal-ixrac əməliyyatları tədiyyə balansını formalaşdıran əsas amil olduğu üçün xarici ticarət əlaqələrinin qurulması ölkənin valyuta siyasətinin formalaşmasına təsir göstərən əsas faktorlardan birinə çevrilir. Ölkələr valyuta siyasətlərini xarici valyutaların ölkəyə daxil edilməsi istiqamətində qururlarsa, tədiyyə balansının müsbət saldoya sahib olmasına, ixracın idxalı üstələməsinə çalışırlar. Belə olduqda, ölkəyə əlavə xarici valyuta daxil olacağı üçün milli valyutanın dayanıqlılığını təmin etmək mümkün olur. İxracın idxalı üstələməsi nəticəsində ölkəyə əlavə xarici valyutanın daxil olması milli valyutanı möhkəmləndirdiyi üçün, milli valyutanın bahalaşmaması siyasətini yeridən dövlətlər idxalın müəyyən səviyyədə ixracı üstələməsinə və mənfi saldonun yaranmasına göz yumurlar. Xarici ticarət əlaqələri və valyuta siyasəti arasında uyğun balansın təmin edilməsinin milli iqtisadi inkişafda mühüm rolu vardır [12].

III FƏSİL. Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolunun artırılması yolları

3.1. Azərbaycanın ixrac potensialı və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

İxrac əməliyyatları dövlətlərin büdcələrini əlavə vəsaitlə təmin etməsi, xarici valyutanın ölkəyə daxil olması, yerli məhsul və xidmətlərin dünya bazarına çıxaraq ölkənin beynəlxalq nüfuzunu möhkəmləndirməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə sahibdir. Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra qarşısında keçmiş məhdudlaşdırıcı maneələrin aradan qalxdığı bir mühitdə sərbəst ixrac imkanları əldə etmiş oldu. Bu da öz növbəsində iqtisadi təhlükəsizlik və müstəqilliyi əldə etmək baxımından mühüm rol oynadı.

Azərbaycanın ixrac potensialının təhlil edilməsi və mövcud istiqamətlərinin qiymətləndirilməsi gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilmə yönlərini bilmək baxımından mühüm əhəmiyyətə sahibdir. "Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə strateji yol xəritələri"ndə nəzərdə tutulmuş ən əsas hədəflərdən biri ölkənin iqtisadiyyatını şaxələndirərək sahələrin kompleks inkişafını təmin etmək, yüksək rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalını həyata keçirmək və məhsulların ixracı effektivliyini artıraraq qeyri-neft sektoru üzrə adambaşına düşən ixrac həcmi 2025-ci ilə qədər 450 ABŞ dollarına çatdırmaqdır [12].

Azərbaycanda ixrac potensialı və aparılan faktiki əməliyyatlar iki əsas kateqoriyaya ayrılır: başda neft olmaqla yanacaq-xammal əsaslı ixrac məhsulları və qeyri-neft sektorunun ixrac məhsulları. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi və potensial gələcəyinin müəyyənləşdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Bu baxımdan, Azərbaycanda qeyri-neft sektorunun ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi və dünya bazarına məhsulların çıxarılması üçün aşağıdakı sahələr üzrə potensial mövcuddur:

- Yeyinti və yüngül sənaye sahəsinin məhsulları;
- Kimya sənayesinin məhsulları;
- Maşınlar, mexanizm, avadanlıqlar və onların hissələri;

- Əlvan və qara metallurgiya sənayesinin istehsalı olan yarımfabrikat və son məhsullar;
- Tikinti materialları və xammalı.

Azərbaycanın ixrac potensialının əsasını neft və neft məhsullarının, eləcə də hasil edilən qazın ixracı təşkil edir. Ölkə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra keçmiş ittifaq əlaqələri qopmuş, valyuta təminatı problemi yaranmışdı. Bu problemlərin qarşısını almaq və ölkənin böhranlı vəziyyətdən çıxmasını təmin etmək üçün ilk növbədə uğurlu ixrac strategiyası həyata keçirmək və valyuta təhlükəsizliyini təmin etmək hədəfi qarşıya qoyulmuşdu. Bu yolda aparılan danışıqlar öz uğurlu nəticəsini 1994-cü ilin 20 sentyabrında "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə tapmışdı. "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra xarici kapital ölkəyə daxil oldu və ölkənin böhranlı vəziyyətdən çıxması yolunda ilkin addımlar atılmış oldu. Neft məhsullarının ixracı ilə bağlı müvafiq boru kəmərlərinin çəkilməsi və ixracın həyata keçirilməsi ilə ölkəyə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün vəsait daxil olmağa başladı.

Azərbaycan neft və neft məhsullarının ixrac strategiyası həyata keçirilən zaman qarşısına qoyduğu strateji hədəflərdən biri də ixrac yollarının və strateji liman, terminalların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi idi. Bu kimi strateji yolların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ölkəyə xarici kapitalın daxil olmasında stimullaşdırıcı rol oynamalı, həm də ölkənin iqtisadi dayanıqlılığını təmin etməli idi. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev tərəfindən 15 aprel 2002-ci ildə "İxrac neft və qaz boru kəmərlərinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi haqqında" fərman imzalandı. Fərmanda ixrac yollarının təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı komissiyanın yaradılması, təhlükəsizliyin təmin edilməsinin strateji əhəmiyyəti, təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün dövlətin güc strukturları və icra orqanlarının qarşılıqlı əməkdaşlığı, boru kəmərlərinin keçdiyi bölgələrdə tikinti və s. təhlükə yarada biləcək fəaliyyətlərə nəzarət edilməsi maddələr öz əksini tapmışdı. Neft və neft məhsullarının ixracının effektiv şəkildə təmin olunması nəticəsində ölkəmizin tədiyyə balansında müsbət saldo yaranmış, xaricdən valyutalar daxil olmağa başlamışdır [46].

Neft və neft məhsullarının ixracından daxil olan gəlirlər ölkə iqtisadiyyatının əsas hissəsini təşkil etsə də, hələ ilk illərdən qarşıya qoyulan əsas məqsəd neft sektorundan daxil olan vəsaitlər hesabına ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsini həyata keçirmək və iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək idi. Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektoru üzrə ixrac potensialını da özlüyündə qida və qeyri-qida təyinatlı məhsullar olaraq qruplaşdırmaq olar. Qida təyinatlı məhsullar əsasən Azərbaycanın xarici bazarlara çıxardığı meyvə, tərəvəz, onların ilkin emalı nəticəsində əldə olunan yarımfabrikat məhsullar və yeyinti sənayesinin məhsullarıdır. Qida təyinatlı məhsullar üzrə ixracda birincilik 2017-ci ilin göstəricilərinə görə fındıq ixracının payına düşür. İkinci, üçüncü və dördüncü yerlər müvafiq olaraq pomidor, xurma və şəkər ixracının payına düşür. Pomidor ixracından 94 milyon, xurma ixracından 68 milyon, şəkər ixracından isə 62 milyon dollar vəsait ölkəyə daxil olmuşdur. Bununla yanaşı, qeyri-qida təyinatlı məhsullar üzrə birinci yerdə təqribən 100 milyon dollar ixrac gəlirinin yaranmasına səbəb olan plastik tərkibli məhsullardır. İkinci yerdə də eyni göstəriciyə sahib olan alüminium sənayesi məhsulları qərarlaşır. Üçüncü və dördüncü yeri müvafiq olaraq qara (96 mln. dollar) və əlvan (77 mln. dollar) metallurgiya sənayesinin məhsulları tutur [13, s.3]. 2003-cü ildə İqtisadiyyat Nazirliyi tərəfindən Azərbaycanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) yaradıldıqdan sonra qeyri-neft sektoru üzrə ixracın təşviq edilməsi imkanları artmış və bu sahə ilə bağlı fəaliyyət göstərən şirkətlərin investisiya ilə təmin olunması imkanları genişlənmişdir [47].

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə ixracın stimullaşdırılması və potensial imkanlarının artırılması son dövrlərdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Neft-qaz məhsullarının ixracı məqsədilə yeni yolların işə salınması üçün görülən işlər, TAP və TANAP layihələrinə hazırlıq, ölkənin tranzit əhəmiyyətinin artırılması üçün mövcud infrastrukturun yenilənməsi və yeni logistik mərkəzlərin yaradılması layihələr işə düşdükdən sonra ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığını daha da artıracaqdır. Qarşıya qoyulan əsas hədəf olan qeyri-neft sektorunda ixrac potensialının genişləndirilməsi üçün isə müvafiq dövlət proqramları,

qanun layihələri qəbul edilmiş və icrasına nəzarət məqsədilə müvafiq işçi qrupları təsis edilmişdir.

18 yanvar 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən "Qeyri-neft məhsullarının ixracının stimullaşdırılması ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" sərəncam imzalanmışdır. Sərəncamda ixracın stimullaşdırılması, qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, ixraca dəstək məqsədilə işçi qruplarının yaradılması, kənd təsərrüfatı və onun emal məhsullarının ixracına dəstəklə bağlı geri ödəmələr sisteminin işlənilib hazırlanması, bu sahədə müvafiq dövlət qurumlarına göstərişlərin verilməsi öz əksini tapmışdır. Eləcə də xarici bazarların öyrənilməsi, Azərbaycan məhsullarının xarici bazarlarda marketinq fəaliyyətlərinin həyata keçirilməsi imkanlarının müəyyən edilməsi, "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda təşviqi və bu baxımdan yerli sahibkarlara dəstəyin olunması, ixrac yönümlü məhsulların beynəlxalq keyfiyyət normalarının tələblərinə cavab verməsi imkanlarının müəyyən edilməsi, ixraca dəstək yönümlü güzəştli kreditlərin verilməsi və ixrac məhsullarının innovativ təqdimatı məqsədilə elektron portalın yaradılması məsələləri və zərurəti sərəncamda qeyd olunmuşdur [48]. Bu sərəncamın qəbul edilməsi nəticəsində qeyri-neft sektoru məhsullarının ixracına diqqət sistemli xarakter daşımağa başlamışdır. Sərəncamda qeyd olunan məsələlər "Xarici ölkələrə ixrac missiyalarının təşkilinə, xarici bazarların araşdırılması və marketinq fəaliyyətinə, "Made in Azerbaijan" brendinin xarici bazarlarda təşviqinə, yerli şirkətlərin ixracla bağlı xarici ölkələrdə sertifikat və patent almasına, ixrac əlaqəli tədqiqat-inkişaf proqram və layihələrinə çəkilən xərclərin dövlət büdcəsi hesabına ödənilən hissəsinin müəyyənləşdirilməsi və ödənilmə mexanizminin tənzimlənməsi Qaydası"nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 5 oktyabr 2016-cı il tarixli fərmanında öz təsdiqini tapmışdır. Fərmanda xarici bazarların araşdırılması, tədqiqat-inkişaf proqramlarına dəstək, lisenziya və sertifikatların alınmasına maddi dəstəyin göstərilməsi kimi məsələlər də konkret şəkildə əks olunmuş, göstəriləcək dəstəyin dərəcəsi və əldə olunma şərtləri qeyd edilmişdir.

Ölkəmizdə ixrac potensialının təkmilləşdirilməsi yolunda atılan addımlardan biri kimi də 5 sentyabr 2017-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham

Əliyev tərəfindən imzalanmış "Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə fəaliyyət göstərən səfirlik və konsulluqlarında ticarət nümayəndələrinin fəaliyyətinin təmin edilməsi haqqında" fərmanın imzalanmasını göstərmək olar. Fərmanı xüsusi əhəmiyyətli edən faktor kimi xarici ölkələrdə Azərbaycan məhsullarının təbliği və satışının həyata keçirilməsi ilə bağlı kompleks tədbirləri əhatə edəcək koordinasiya strukturlarının yaradılması ilə bağlı məsələləri özündə əks etdirməsini göstərmək olar. Xaricdə səfirliklərimizin olduğu ölkələrdə ticarət nümayəndəliklərimizin fəaliyyət göstərməsi, onların Azərbaycan məhsullarının satışı işlərini koordinasiya etməsi nəticəsində qeyri-neft sektoru üzrə ixrac potensialının artırılması, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur [53].

3.2. Milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyinin təmin olunması

İqtisadi inkişafı təmin edən faktorlardan biri də iqtisadi sferada sağlam rəqabət mühitinin təmin olunmasıdır. Rəqabət şəraitində firmalar, eləcə də dövlətlər bir-birləri qarşısında üstünlük əldə etmək üçün mübarizə aparırlar və son nəticədə daha yaxşısını təqdim etməyi qarşıya məqsəd qoyaraq ümumi iqtisadi inkişafa və rifahın artmasına səbəb olurlar. Bu baxımdan, milli iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün rəqabət mühitinin formalaşdırılması, onun qanunvericilik bazasının formalaşdırılması və nəzarət mexanizminin təşkili əhəmiyyətlidir.

Müasir şəraitdə milli iqtisadiyyatın inkişafını təmin etmək üçün dövlətin qarşısında duran əsas məsələlərdən biri də daxili və xarici bazarda rəqabətqabiliyyətli iqtisadi mühitin formalaşdırılması və xarici bazarlarda rəqabətə davam gətirə biləcək məhsulların istehsalının həyata keçirilməsinə dəstəkdir. Rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi dedikdə ümumi mənada daxili bazarda rəqabətli mühitin formalaşdırılması, məhsulların yerli və beynəlxalq bazarın keyfiyyət standartlarına cavab verməsi, uyğunlaşdırılmış qiymət, təqdimat, xidmət siyasətlərinin işlənilib hazırlanması, istehsal və satış işində son innovativ yeniliklərinin təşkilinin həyata keçirilməsi başa düşmək olar. Rəqabətqabiliyyətlilik anlayışına məhsul, mikro, mezo

və makro səviyyədə yanaşdıqda təmin olunması önəmli faktorları qruplaşdırmaq mümkündür [54].

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyi təmin edilərkən ilk növbədə milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və istehsalın müdafiəsi məsələsi qarşıda durur. Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması üçün atılan ilk addımlar proteksionist tədbirləri özündə əhatə edir. Proteksionist tədbirlər dedikdə, milli iqtisadiyyatın xarici istehsal və xidmətlər qarşısında rəqabətə davam gətirə bilməsinin təmin olunması başa düşülür. Dövlət gömrük, vergi, əlverişli mühitin yaradılması, güzəştli maliyyələşdirmə imkanlarının həyata keçirilməsini təmin edərək proteksionist siyasət yeridə bilər. Gömrük tənzimlənməsi həyata keçirilərkən dövlət istehsal sistemi formalaşmış, daha ucuz və seriyalı istehsalı həyata keçirə bilən dövlətlərin istehsalı olan məhsullar qarşısında yerli istehsalı qorumaq üçün idxal olunan məhsullara əlavə rüsumlar tətbiq edir. Əlavə rüsumların tətbiq edilməsi nəticəsində qarşıya qoyulan məqsəd idxal məhsulların qiymət rəqabətində üstünlük qazanmasının qarşısını almaq, idxalı həyata keçirən sahibkarların stimullarını azaltmaq və istehlakçıları milli istehsalın məhsullarına yönəltməkdən ibarətdir [8, s.27-28]. Vergi siyasəti də gömrük siyasətinə paralel olaraq idxal olunan məhsullara yerli məhsullara nisbətən daha yüksək dərəcəli vergilər tətbiq etməklə qiymətinin yerli məhsullarla bərabər və ya daha baha olmasını təmin edən proteksionist siyasətdir. Beləliklə, əlverişli şəraitin yaradılması və dövlət dəstəyinin həyata keçirilməsi nəticəsində isə yerli sənaye əlverişli şərtlərlə formalaşaraq istehsal sistemini təkmilləşdirənə qədər kənar təsirlərdən qorunmuş olur [53].

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasını həyata keçirən ilk pillə olan proteksionist tədbirlər nəticəsində milli sənaye formalaşır. Daxili rəqabət mühitinin təmin edilməsinin təşkili formalaşmış milli sənaye əsasında aparılır. Belə ki, milli istehsal və özəl sahibkarlıq formalaşdıqdan sonra milli iqtisadiyyatın daxili rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək üçün müvafiq qanunvericiliyin yaradılması, nəzarət mexanizminin tətbiqi, kiçik və orta sahibkarlığa dövlət dəstəyi siyasətinin həyata keçirilməsi zərurəti yaranır. Bu tədbirlər həyata keçirildiyi halda rəqabətli bazar mühitinin formalaşması imkanı yaranacaqdır.

Azərbaycanda rəqabətli bazar mühitini formalaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən "Antiinhisar fəaliyyəti haqqında" qanun qəbul edilmişdir. Qanunda nəzarət və icra edici orqan kimi yerli icra orqanları və iqtisadi siyasəti həyata keçirən qurumlar göstərilmişdir. Dövlət eyni zamanda sağlam rəqabət mühitini və iqtisadi stimullaşdırmanı təmin etmək üçün patent və lisenziyaların verilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsini də həyata keçirməlidir. Bununla yanaşı, Azərbaycanda milli iqtisadiyyatın sağlam və dayanıqlı şəkildə formalaşması üçün xüsusilə də kiçik və orta sahibkarlığa dəstək verən Sahibkarlığa kömək milli fondunun rəqabətcabiliyyətliliyin formalaşdırılması ilə fəaliyyətlərini də qeyd etmək olar.

Milli iqtisadiyyat formalaşdıqdan sonra dövlətlər qarşısında duran əsas məsələ, ölkə məhsullarının standartlarını yüksəldərək, onları xarici bazarlara çıxarmaq və orada da rəqabətdə davamlı olmasına imkan yaratmaqdan ibarətdir. Bu baxımdan, ölkə iqtisadiyyatının rəqabətcabiliyyətliliyinə məhsul, mikro, mezo və makro səviyyələrdən yanaşaq.

Məhsul baxımından rəqabətcabiliyyətliliyin təmin olunması üçün məhsulun keyfiyyəti, müvafiq standartlara uyğunluğu, qiyməti, alıcıların tələblərinə uyğunluğu imkanları gözdən keçirilməli, buna uyğun istehsal və satış siyasəti həyata keçirilməlidir. Azərbaycanda məhsulların standartlarının yüksəldilməsi və beynəlxalq standartlara keçid edilməsi üçün Standartlaşdırma, Metrologiya və Patent üzrə Dövlət Komitəsi tərəfindən 100-dən artıq məhsul istehsalı standartı Avropa standartlarına uyğunlaşdırılıb. Bu baxımdan həyata keçirilən əsas iş kimi SSRİ dövründən tətbiq olunan "QOST" standartlarının beynəlxalq standartların tələblərinə uyğunlaşdırılması ilə bağlı fəaliyyətləri göstərmək olar. Məhsulun keyfiyyətinin artırılması üçün istehsalı və qablaşdırılması prosesinə son texnologiya cəlb olunmalı, qablaşdırma yüksək standartlarda həyata keçirilməlidir. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə diqqət yetirilməli olan əsas məqamlardan biri isə məhsulların qiymət siyasətlərinin formalaşdırılmasıdır. Belə ki, dəqiq hazırlanmış qiymət siyasəti ölkəyə əlavə xarici valyutanın cəlb edilməsi və məhsulların xarici bazarlarda rəqabətə davam gətirə bilməsinə imkan yaradacaqdır. Bunun üçün xarici bazarlarda qiymət və keyfiyyət standartları öyrənilməli, bazar araşdırması aparılmalı

və buna uyğun siyasət tətbiq edilməlidir. Yüksək keyfiyyət və uyğun qiymətin təmin edilməsi üçün ən sərfəli ixrac yollarına çıxış əldə edilməli, dövlətlərin gömrük sərhədlərindən əlverişli şəkildə keçid imkanı təmin etmək üçün qarşılıqlı iqtisadi əlaqələr gücləndirilməlidir. Bütün bu siyasətlər kompleks şəkildə həyata keçiriləcəyi halda məhsulların rəqabətqabiliyyətli olması təmin ediləcəkdir.

Mikro səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması üçün ilk növbədə nəzərə alınmalı olan faktorlara müəssisələr arasında rəqabətqabiliyyətliliyi təmin etmək, istehsalın effektivliyini artırmaq, məhsulun bazarda satışının təşkili prosesinin effektivliyini artırmaq tələb olunur. Mezo səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi üçün sahələrarası strukturların və qarşılıqlı əlaqələrin formalaşdırılması, sahələrə təsir göstərəcək xarici mühit faktorlarının dəyərləndirilməsi, sistemin elementləri arasında qarşılıqlı təsir imkanlarının öyrənilməsi lazımdır. Makro səviyyədə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin edilməsi üçün ölkənin investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması, ETT və innovasiyaların tətbiqinin təkmilləşdirilməsi və bütövlükdə iqtisadiyyatın rəqabətli olmasının həyata keçirilməsi lazımdır [54].

Milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması üçün diqqət yetirilməli olan əsas faktor makro səviyyədə rəqabət mühitinin formalaşdırılmasıdır. Bu baxımdan, innovativ inkişafa diqqət yetirilməsinin xüsusi önəmi vardır. Milli iqtisadiyyatın inkişafının əsas göstəricilərindən biri adambaşına düşən istehsalın həcmidir. Adambaşına düşən istehsal artdıqca milli sərvət də buna uyğun olaraq artır və ümumi rifah yüksəlir. İnnovasiyalar iqtisadiyyata tətbiq olunduğu zaman məhsulların təqdimat imkanları genişlənir, istehsala çəkilən xərclər və vaxt sərfi azalır, istehsal zamanı istifadə olunan xammal və resursların istifadəsi daha səmərəli xarakter daşıyır. Bu baxımdan, innovativ iqtisadiyyat dayanıqlı iqtisadi inkişafın da təmin edilməsində əsas faktorlardan birinə çevrilir. Milli iqtisadiyyatın innovativ baxımdan inkişafı nəticəsində rəqabətqabiliyyətliliklə bağlı qabaqcıl sahələrdə rəqabət üstünlüklərinin əldə edilməsi, global böhranların səbəb olduğu təsirlərə uyğunlaşma, iqtisadiyyatın innovativ inkişafını təmin edən texnoloji bazanın təşkili, infrastruktur və insan resursları inkişafı kimi üstünlüklər əldə olunur.

Rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunmasının müasir şəraitdə dayanıqlı iqtisadi inkişaf modeli ilə uzlaşdırmaq zərurəti vardır. Dayanıqlı iqtisadi inkişaf modeli ilə rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması arasında balans yaradıldıqdan sonra milli istehsal və xidmət sektorunu formalaşdırmış olan dövlətin dayanıqlı şəkildə xarici bazarlarda təmsil olunması imkanları vardır. Beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunmasını şərtləndirən bir sıra faktorlar vardır ki, balanslı şəkildə tətbiq olunduğu halda dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi imkanları genişlənir. İlk növbətə beynəlxalq miqyasda rəqabətqabiliyyətliliyin davamlılığının təmin edilməsi strategiyasını qeyd etmək olar. Rəqabətqabiliyyətliliyin davamlılığı dedikdə xarici bazara çıxmaqla dövlətlərin və özəl sektorun kifayətlənməyərək, bu bazarda möhkəmlənmə, satış imkanlarının genişləndirilməsi, əlavə sahələrdə əlaqələrin qurulmasını, uzunmüddətli dövrü əhatə edən strategiyaların hazırlanması başa düşülür.

Digər faktor kimi xarici bazarlarda rəqabətqabiliyyətlilik imkanları təmin olunarkən resursların səmərəli və dayanıqlı şəkildə istifadə olunmasıdır. Bunun həyata keçirilməsi nəticəsində həm uzun müddət səmərəli şəkildə istehsal və satış imkanları təmin ediləcək, həm də resursların gələcək nəsillərə çatdırılması həyata keçirilmiş olacaqdır. Digər bir faktor kimi rəqabətqabiliyyətliliyin təmin olunması üçün dövlətin mümkün qədər hazır məhsul istehsalı sahəsinin inkişafı və dünya bazarına çıxarılmasını təşviqini göstərmək olar.

Hazır məhsul istehsalı xəttinin formalaşdırılması ilə ixrac edilən məhsuldan maksimum səmərəliliyin əldə olunması mümkün olur. Eləcə də son məhsul istehsalı sisteminin formalaşdırılması yerli xammal və yarımfabrikat istehsalının da davamlılığını təmin edərək yeni iş sahələrinin yaranmasına imkan yaradacaqdır və işsizliyin azalmasına səbəb olacaqdır. Son məhsul istehsalı sisteminin formalaşdırılmasının bir müsbət cəhəti də ölkənin ixrac etdiyi xammal və yarımfabrikatları sonda daha çox xərc çəkərək hazır məhsul şəklində xaricdən idxal edilməsinin qarşısının alınmasıdır. Beləliklə, son məhsul istehsalı sisteminin formalaşdırılması, həm dayanıqlı iqtisadi inkişafın baş verməsini təmin edir, həm də ölkənin müstəmləkə iqtisadiyyatı vəziyyətinə düşməsinin qarşısını alır [54].

İqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması və şaxələndirmənin həyata keçirilməsi məsələsi 2018-ci ildə həyata keçirilən Davos iqtisadi formunda da öz əksini tapmışdır. İqtisadi forumda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən neft-qaz dövrünün bitdiyi və Azərbaycanın qarşısında post-neft dövrünün olduğu qeyd olunmuşdur. Bu yeni dövrdə edilməsi zəruri siyasətlər olaraq neftdən iqtisadiyyatın asılılığının azaldılmalı olması, ayrı-ayrı qeyri-neft sektoru sahələri üzrə məhsulların istehsalının rəqabətqabiliyyətli şəkildə həyata keçirilməsi qeyd olunmuşdur.

İqtisadi forumda kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinin rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalına təsirlərinə də toxunulmuşdur. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti çərçivəsində rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalının həyata keçirilməsi üçün kiçik sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi çevik, yeniliklərin tətbiqi asan olan və bol çeşidli rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalına səbəb olacaqdır. Həyata keçirilən siyasətlər çərçivəsində rəqabətqabiliyyətli məhsulların istehsalı və dünya bazarına çıxardılması təmin edilmiş olacaqdır [55].

3.3. Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlılığının təmin edilməsində rəsmi ehtiyatların rolu

Ölkə iqtisadiyyatının dayanıqlı iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün beynəlxalq konvensiyalarda qeyd edilən faktorlardan biri də ehtiyatların səmərəli istifadəsini təmin etmək və onların gələcək nəsillərə etibarlı şəkildə çatdırılmasını həyata keçirməkdən ibarətdir. Ehtiyatların səmərəli şəkildə istifadəsi dedikdə, istifadə olunan resursların tələb olunan normalarda, ətraf mühitə minimum mənfi təsirlər göstərilməsi yolu ilə istifadəsi başa düşülür. İqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək məqsədilə təbii, maliyyə və insan ehtiyatlarının dayanıqlılığının kompleks şəkildə həyata keçirilməsi lazımdır.

Sənaye inqilabı və ETT-nin tətbiqinin milli iqtisadiyyatların inkişaf istiqamətini əsaslı şəkildə dəyişməzdən əvvəl iqtisadi inkişafın əsasında dövlətlərin təbii ehtiyatları və ətraf mühitin mənimsənilmə dərəcəsi dururdu. Əsas təbii ehtiyatlara dayanıqlı şəkildə sahib olan resurslarla bağlı xarici iqtisadiyyatlardan asılı

olmur və bu kimi məhsulların idxalı ilə bağlı yaranan səbəblərdən ciddi valyuta itkisinin ölkədən çıxması problemi ilə üzləşmir. Əksinə təbii ehtiyatların zəngin resurslarına sahib olan dövlətlər xammal şəklində bu ehtiyatların ixracını həyata keçirərək ölkəyə xarici valyutanın daxil olmasını təmin edirlər. Buna baxmayaraq ehtiyatlardan səmərəli və dayanıqlı şəkildə istifadəni təmin etmək üçün ehtiyatların qısamüddətli dövrdə yüksək istismarını həyata keçirərək gəlirin əldə edilməsi dayanıqlı iqtisadi inkişaf modelinin prinsiplərinə ziddir.

Azərbaycan Respublikasının inkişafında və milli iqtisadiyyatın formalaşmasında təbii ehtiyatların əhəmiyyəti böyükdür. Sahib olduğu təbii ehtiyatların rəsmi göstəriciləri baxımından neft-qaz ehtiyatları başda olmaqla, dəmir, alüminium, mis, polimetal, mineral sular, balneoloji ehtiyatlar baxımından dayanıqlı təminata sahibdir. Azərbaycan iqtisadiyyatının müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra iqtisadiyyatın böhranlı vəziyyətdən çıxıb inkişaf yoluna daxil olmasında da neft-qaz ehtiyatlarının əhəmiyyəti böyükdür. 20 sentyabr 1994-cü ildə Heydər Əliyevin rəhbərliyində "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanması ilə Azərbaycanın milli iqtisadi inkişafının dayanıqlı yolda irəliləməsi təmin olunmuş oldu. Daha sonra həyata keçirilmiş tədbirlər, neft-qaz ehtiyatlarının nəqli ilə bağlı çəkilmiş boru kəmərlərindən ölkənin tranzit əhəmiyyətliliyinin artırılması yönündə görülmə işlər də dayanıqlı inkişafın tempini sürətləndirdi. Azərbaycanın sahib olduğu qeyri-neft sektoru ilə bağlı rəsmi ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilməsi, balneoloji ehtiyatların iqtisadiyyata əlavə gəlir mənbələri yaradacaq şəkildə istifadəsi hal hazırda prioritet istiqamət kimi qarşıya qoyulmuşdur. Qeyri-neft sektoru ilə bağlı olan ehtiyatların, eləcə də turizm potensialının inkişafı üçün mövcud resursların səmərəli istifadəsi və dayanıqlılığın təmini məsələləri regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş proqramlarda və Milli iqtisadiyyatın inkişafı ilə bağlı strateji yol xəritələrində də öz əksini tapmışdır [39].

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətli olan rəsmi ehtiyatlardan biri də maliyyə ehtiyatlarıdır. Maliyyə ehtiyatları ölkə iqtisadiyyatını gözlənilməzliklərə qarşı sığortalaması, iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin edilməsi, ölkənin beynəlxalq iqtisadi qurumlar tərəfindən verilən reyting səviyyəsinin

yüksəlməsi, həyata keçirilən monetar siyasətin effektivliyinin artırılması, dövlətin çevik investisiya siyasəti həyata keçirməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Rəsmi maliyyə ehtiyatlarına dövlətin strateji valyuta ehtiyatları, Mərkəzi Bankın sahib olduğu valyuta və qızıl rezervləri, büdcəyə daxil olan ehtiyat fondları və büdcədən kənar fondların sahib olduğu ehtiyatlar daxildir. Rəsmi valyuta ehtiyatları vasitəsilə dövlət tərəfindən maliyyə dayanıqlılığı təmin edilir, xüsusi zərurət yaranacağı halda, iqtisadi böhranlar dövründə iqtisadi sabitliyin təmin olunması üçün istifadə edir [14, s.267,274].

Strateji valyuta ehtiyatlarının dayanıqlı göstəriciyə sahib olması ölkənin beynəlxalq kredit reytinginə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün imkanların yaranmasına müsbət təsir göstərir. Bu baxımdan, Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları neft-qaz resurslarının ixracından yaranmış əlavə gəlir hesabına formalaşmış, hasil edilən və əlavə cəlb edilən qızıl rezervləri hesabına daha da möhkəmlənmişdir. Dövlət strateji valyuta ehtiyatlarından əlavə gəlir qazanmaq üçün səmərəli istifadə edərək investisiya siyasətlərinin həyata keçirilməsi tədbirlərində yararlanır. Düzgün həyata keçirilən investisiya siyasəti nəticəsində strateji valyuta ehtiyatlarının artması və büdcəyə əlavə gəlir vəsaitlərinin daxil olması iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına müsbət təsir göstərir [14, s.270].

Mərkəzi Bankın sahib olduğu rəsmi valyuta ehtiyatları monetar siyasətin həyata keçirilməsində və monetar sabitliyin təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyətə sahibdir. Əsasən strateji xarici valyuta və qızıl rezervləri olaraq saxlanılan Mərkəzi Bankın rəsmi ehtiyatları həmçinin ölkənin kommersiya bankları sisteminin də effektiv şəkildə fəaliyyət göstərməsində təminat rolunu oynayır. Mərkəzi Bank rəsmi valyuta ehtiyatlarından istifadə edərək dövriyyəyə əlavə pul vəsaitlərinin cəlb olunması, antiinflasiya tədbirləri, pulun dövriyyə sürətinə müdaxilə edilməsi kimi monetar tədbirlər həyata keçirir. Mərkəzi Bankın rəsmi valyuta ehtiyatlarının dayanıqlı nisbətdə olması kommersiya banklarının valyuta təminatında böhranlı vəziyyətin qarşısının alınması və bankların beynəlxalq kredit reytinglərinin yüksəlməsində də rol oynayır [49].

Azərbaycanda Mərkəzi Bankın valyuta ehtiyatları neftin qiymətinin kəskin ucuzlaşması ilə müşahidə olunan dövrdə xarici valyutanın ölkə iqtisadiyyatına daxil olma səviyyəsinin azalmasına görə sərf olunmağa başlamış, milli valyutanın daha da ucuzlaşaraq ölkə iqtisadiyyatının ağır böhrandan xilas olması yönündə istifadə olunmuşdur. Belə ki, 31 oktyabr 2014-cü il tarixində Mərkəzi Bankın rəsmi ehtiyatları 15,033 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olduğu halda, ehtiyatların xərclənməsi səbəbindən 30 dekabr 2016-cı il tarixinə qədər azalaraq 3,974 mlrd. ABŞ dollarına bərabər olmuşdur. Həyata keçirilən xarici valyuta hərraclarında rəsmi ehtiyatların istifadə olunması milli valyutanın ucuzlaşmasının qarşısını almış, bir qədər möhkəmlənməsində rol oynamışdır. Əldə olunan bu vaxt ərzində qeyri-neft sektorunun inkişafına olan diqqət daha da artırılmış, xərclər planına tətbiq olunan nəzarət nəticəsində ölkə iqtisadiyyatında yarana biləcək təhlükəli vəziyyətin qarşısı alınmışdır. Hal hazırda Mərkəzi Bankın rəsmi valyuta ehtiyatlarının dayanıqlılığının təmin olunması Azərbaycan Dövlət Neft Fondundan həyata keçirilən transferlər vasitəsilə həyata keçirilir. Transfertlər nəticəsində Mərkəzi Bankın ehtiyatları möhkəmlənərək 31 yanvar 2018-ci il tarixində 5,381 mlrd. ABŞ dollarına qədər artmışdır [50].

Rəsmi valyuta ehtiyatlarında büdcədənəkar fondların sahib olduğu ehtiyatlar da əhəmiyyət daşıyır. Büdcədənəkar valyuta ehtiyatı fondları dünya təcrübəsində ayrı-ayrı sahələrin dayanıqlılığının təmin edilməsi, uzunmüddətli dövrdə sahib inkişaf siyasətinin həyata keçirilməsi, tələb olunacağı halda büdcə və digər əhəmiyyətli rəsmi ehtiyatlara transfertlərin həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətə sahibdir. Norveç təcrübəsində təbii ehtiyatların dayanıqlı şəkildə istifadəsinin resurslardan daxil olan vəsaitlərin ehtiyat fondlarda saxlanması variantı mövcuddur. Norveç Şimal dənizində hasil olunan neftdən daxil olan gəlirlərin səmərəli istifadəsi siyasətini həyata keçirdərək, yaradılan ehtiyat fondnda toplanan vəsaitdən gələcək nəsillərin də ədalətli şəkildə istifadə imkanlarını təmin etmiş olur. Azərbaycanda sosial siyasətin həyata keçirilməsi, ayrı-ayrı sahələrin dayanıqlılığına təminatın yaradılması, büdcə ehtiyatlarına transfertlərin həyata keçirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyan

büdcədən kənar fondların rəsmi ehtiyatları vasitəsilə iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişaf tempinin qorunması imkanları yaxşılaşır.

Bu baxımdan, Prezidentin Ehtiyat Fondu, Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondu, Dövlət Sosial Müdafiə Fondu kimi ehtiyat fondları xüsusi vurğulamaq olar. Azərbaycanın dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün baş verə biləcək fəvqəladə hallar zamanı, eləcə də qabaqcadan nəzərdə tutulmayan hallarda Prezidentin Ehtiyat Fondundan cəlb ediləcək vəsaitlər iqtisadi təzyiqi azaldıcı rol oynar. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Fondunda toplanmış ehtiyatlardan tələb yarandığı halda büdcəyə transfertlərin edilməsində, büdcənin maliyyələşdirmədiyi tədbirlərin, layihələrin maliyyələşdirilməsində, xarici və daxili mənbələrə investisiyaların yatırılmasında istifadə edilir. Xüsusilə də investisiyaların həyata keçirilməsi və qeyri-neft sektoruna edilən ayrımalar iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi və dayanıqlı inkişaf strategiyasının həyata keçirilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Dövlət Sosial Müdafiə Fondunda toplanan ehtiyatlar əhalinin sosial müdafiəsinin həyata keçirilməsi, indeksləşdirmə nəticəsində əlavə vəsaitin sosial müdafiəyə cəlb edilməsi, pensiya və digər təminatların yaradılmasında istifadə olunur.

İqtisadiyyata innovasiyaların tətbiqi, ETT-nin əhəmiyyətinin artması milli iqtisadi inkişafda təbii ehtiyatların əhəmiyyətini azaltmışdır. Son dövrlərdə iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi insan ehtiyatlarının əhəmiyyəti artmışdır. Yaponiya nümunəsində ölkənin təbii ehtiyatlarla zəif təmin olunmasına baxmayaraq yüksək səviyyəli insan ehtiyatları hesabına İEÖ sırasına daxil olmasını nüsxə göstərmək olar. İnsan ehtiyatlarından səmərəli istifadə edilərək onların hərtərəfli təminatlarının həyata keçirilməsi və sosial xidmətlərlə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi hesabına uzunmüddətli dövrdə inkişaf tempinin sürətlənməsi və iqtisadiyyatın inkişafı mümkündür. İnsan kapitalına edilən investisiya qısamüddətli dövrdə gözlənilən nəticələri verməsə də, uzunmüddətli dövrdə ixtisaslaşma, insan ehtiyatlarının bacarıq və təminat səviyyələrinin yüksəlməsi hesabına digər sahələrə edilən investisiyalara nisbətən daha səmərəli olur [51].

Azərbaycanda insan ehtiyatlarının səmərəli şəkildə formalaşmasını həyata keçirmək və insan kapitalının dayanıqlı iqtisadi inkişafı dəstəkləyəcək səviyyədə

olması üçün qarşılıqlı demoqrafik siyasət, təhsil, səhiyə və digər sosial xidmət sahələrinin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, beynəlxalq standartların tələblərinə cavab verməsi yönündə işlər görülür. Azərbaycanda insan kapitalının inkişafı "Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış" İnkişaf Konsepsiyasında da öz əksini tapmış və prioritet sahələr arasında olduğu vurğulanmışdır [52]. Regionların sosial-iqtisadi inkişafını təmin etmək məqsədilə qəbul olunan dövlət proqramlarında da təhsil, səhiyə, sosial xidmət infrastrukturunu sahələrinin inkişafı, regionlarda işsizliyin azaldılması və əhəlinin ixtisaslaşma dərəcəsinin yüksəldilməsi də demoqrafik təhlükəsizliyin qorunmasını təmin edərək insan kapitalının inkişafında rol oynayır.

Dayanıqlı iqtisadi inkişaf siyasəti həyata keçirilərkən rəsmi ehtiyatlardan faydalanmaq və səmərəli şəkildə istifadə etmək inkişaf tempinə müsbət təsir göstərir. Qeyd olunan təbii, maliyyə və insan ehtiyatları dayanıqlı iqtisadi inkişafın ekoloji, iqtisadi və sosial sahələrini təmsil edərək inkişaf zamanı balansın təmin olunmasının əhəmiyyətini göstərir. Hər üç sahənin inkişafına da balanslı şəkildə yanaşılacağı halda güclü dayanıqlı iqtisadi inkişaf təmin ediləcəkdir.

NƏTİCƏ

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinin əhəmiyyəti 21-ci yüzillikdə daha da artmışdır. Bu baxımdan, dövlətlər tərəfindən iqtisadi inkişafın təmin edilməsi nəzərdə tutularkən milli iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması olduqca əhəmiyyətlidir. Milli iqtisadiyyatın effektiv şəkildə formalaşdırılması və dayanıqlılığının təmin edilməsi nəticəsində əhalinin sosial rifah vəziyyəti yaxşılaşacaq, iqtisadi inkişaf tempi sürətlənəcək, eləcə də ekoloji balans təmin edilmiş olacaqdır.

Dayanıqlı iqtisadi inkişafın effektiv şəkildə təmin edilməsi üçün keçmiş olduğu nəzəri inkişaf yoluna nəzər salmaq əhəmiyyətlidir. Bu dayanıqlılığın iqtisadiyyatda təmin edilməsinin hansı zərurətdən qaynaqlandığını müəyyənləşdirməyə kömək etməklə yanaşı, qarşıya çıxan problemlərə həll yolu kimi təklif olunmuş nəzəri bazanı da mənimsəmək imkanı verəcəkdir. İqtisadi inkişafda dayanıqlılığın təmin edilməsi nəticəsində iqtisadi, sosial və ekoloji balans yaranacaq və güclü dayanıqlılıq vəziyyəti formalaşacaqdır.

Dövlətlərin iqtisadi inkişafında mühüm yeri xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi tutur. Bu baxımdan, xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında səmərəliliyin artırılması üçün bu münasibətlərin də dayanıqlılıq prinsipləri əsasında qurulması zəruridir. Xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı iqtisadi inkişaf prinsipləri əsasında inkişaf etməsi nəticəsində ekoloji vəziyyətin gərginləşməsinin qarşısı alınacaq, beynəlxalq əmək bölgüsünün vəziyyəti yaxşılaşacaq və ölkələrarası iqtisadi əlaqələr möhkəmlənəcəkdir.

Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin dayanıqlı inkişaf prinsipləri əsasında qurulması iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinə uyğun şəkildə həyata keçirilməlidir. Xarici ticarət əlaqələrin qurulmasında ixracda qeyri-neft sektorunun payının artırılması və milli istehsalın artırılması nəticəsində idxalın azaldılması dayanıqlılığın təmin edilməsinə səbəb olacaqdır. Xarici investisiya əlaqələrinin qurulması zamanı ölkənin qeyri-neft sektoruna yatırımların artırılması nəticəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi təmin edilmiş olacaqdır. Xarici miqrasiya əlaqələrinin dayanıqlı şəkildə formalaşdırılması zamanı isə ölkədə məşğulluq siyasətinin

effektivliyinin artırılması nəticəsində beyin axınının azaldılması milli iqtisadiyyatın dayanıqlılıq vəziyyətinin möhkəmlənməsinə səbəb olacaqdır. Hər üç faktorun kompleks şəkildə dayanıqlılıq prinsipi əsasında formalaşdırılması nəticədə Azərbaycanda xarici iqtisadi əlaqələrin effektivliyini artıracaqdır.

Azərbaycanın ixrac potensialının artırılması üçün həyata keçirilən tədbirlər ölkəyə daxil olan xarici valyutanın artmasına səbəb olacaqdır. Bu da öz növbəsində valyuta siyasətinin effektivliyini artıracaqdır. Ölkədə həyata keçirilən iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasəti ixracda qeyri-neft sektorunun payının artırılmasına yönəldilib. Qeyri-neft sektorunun istehsalı olan məhsulların ixracının genişlənməsi və rəqabətqabiliyyətli məhsulların dünya bazarına çıxardılması nəticəsində xarici ticarət əlaqələrinin dayanıqlılığı təmin edilmiş olacaqdır. Rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi üçün məhsul istehsalının beynəlxalq standartlara çatdırılması, təqdimat və çatdırılma keyfiyyətinin yüksəldilməsi zəruridir. Azərbaycanda "Made in Azerbaijan" brendinin tanındılması yönündə görülmə işləri buna nümunə olaraq göstərmək olar.

İqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələri arasında münasibətlərin dayanıqlılıq prinsipi əsasında qurulması formalaşan ehtiyatlardan səmərəli şəkildə istifadə edilməsi zərurətini də ortaya çıxardır. Rəsmi ehtiyatların potensialından səmərəli şəkildə istifadə edilməsi iqtisadiyyatın inkişaf tempinin sürətlənməsinə və sosial vəziyyətin yaxşılaşmasına səbəb olacaqdır. Bu zaman ehtiyatlar siyasətinin effektivliyinin artırılması da həyata keçirilməlidir. Bütün bu faktorlara qarşılıqlı şəkildə əməl edilməsi son nəticədə dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsinə və iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə səbəb olacaqdır.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində ədəbiyyatlar

- 1.Qradov A.P. Milli iqtisadiyyat. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2008, 281 s.
- 2.Meybullayev M.X. İqtisadi təlimlər tarixi. Bakı: Nurlar NPM, 2005, 560 s.
- 3.Babayev Ə.P. ümumi redaktəsi ilə. İqtisadi nəzəriyyə, Mikroiqtisadiyyat 1-2. Bakı: CBS Polygraphic Production, 2009, 924 s.
- 4.Menkyu Q. Ekonomiksin prinsipləri. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2014, 836 s.
- 5.Sidoroviç A.V. İqtisadi nəzəriyyə kursu. Bakı: CBS PP, 2012, 1088 s.
- 6.Meybullayev M.X. Makroiqtisadiyyata giriş. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2011, 481 s.
- 7.Məmmədov Ə. Vergiyə giriş. Şamaxı: Azərbaycan, 2014, 603 s.
- 8.Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyeva Z.A. Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi, dərş vəsaiti. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2015, 168 s.
- 9.Şəkəraliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: Dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi. Bakı: İqtisadiyyat Universiteti, 2011, 542 s.
- 10.Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı: Letterpress, 2011, 440 s.
- 11.Bayramov K.B. Təbiətdən istifadənin iqtisadi və ekoloji problemləri. Bakı: Azərbaycan, 2011, 108 s.
- 12.Hacıyev F.Ş. Azərbaycan Respublikasında ixrac potensialının stimullaşdırılmasında vergitutma amilləri//Azərbaycanın Vergi jurnalı, Şamaxı: Azərbaycan, 2017, № 1(133). 37-50 s.
- 13.Hacıyev F.Ş. Azərbaycanda strateji yol xəritələrinin gerçəkləşməsində ixrac potensialının təhlili və inkişaf perspektivləri//İqtisadiyyat qəzeti, Bakı: Azərbaycan, 2017, 3 s.
- 14.Şəkəraliyev A.Ş., Şəkəraliyev Q.A. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər. Bakı: Turxan NPB, 2016, 536 s.

İngilis dilində ədəbiyyatlar

- 15.Blewitt J. (2015). Understanding Sustainable Development (2nd ed.). London: Routledge. ISBN 9780415707824.

16. Pearce D.W., Barbier E., Markandya A. Sustainable Development: Economics and Environment in the Third World. Sylva, or A Discourse of Forest-Trees and the Propagation of Timber in His Majesty's Dominions.
17. Lovelock J., The Ages of Gaia: a Biography of our Living Earth, Oxford: Oxford University Press.
18. Rydin Y., In Pursuit of Sustainable Development: Rethinking The Planning System
19. Durning A., How Much is Enough? The Consumer Society and the Future of Earth. Worldwatch Environmental Alert Series.

İnternet resursları

20. <http://www.gallery.economicus.ru>
21. <https://www.archive.org/stream/silvaordiscourse01level#page/n7/mode/2up>
22. <http://www.donellameadows.org/wp-content/userfiles/Limits-to-Growth-digital-scan-version.pdf>
23. <http://www.webarchive.loc.gov/all/20150314024203/http%3A/www.unep.org/Documents.Multilingual/Default.asp?documentid%3D97%26articleid%3D1503>
24. <https://www.un.org/documents/ga/res/37/a37r007.htm>
25. <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>
26. <https://www.portals.iucn.org/library/efiles/documents/cfe-003.pdf>
27. https://www.stat.gov.az/menu/2/development/IS_Development.pdf
28. http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf
29. <http://www.president.az/articles/21314>
30. <http://www.anl.az/down/meqale/adalet/2010/oktyabr/138463.htm>
31. <http://www.ozone.unep.org/en/treaties-and-decisions/montreal-protocol-substances-deplete-ozone-layer>
32. <https://www.carbontax.org/whats-a-carbon-tax>
33. <https://www.science.howstuffworks.com/environmental/green-science/carbon-tax.htm>
34. <http://www.thebalance.com/carbon-emissions-trading-3305652>
35. https://www.files.preslib.az/projects/azereco/az/eco_m1_2.pdf

- 36.http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home/library/mdg/2013_MDG_Report.html
- 37.<http://www.eco.gov.az/az/370-azerbaycan-respublikasinda-ekoloji-cehetden-dayaniqli-sosial-iqtisadi-inkisafa-dair-milli-proqram>
- 38.<http://www.az.undp.org/content/azerbaijan/az/home/ourwork/overview.html>
- 39.https://azertag.az/store/files/.../_STRATEJI%20YOL%20XERITESI_.pdf
- 40.<http://kayzen.az/blog/iqt-cog/2414/metallurgiya.html>
- 41.<http://www.senaye.gov.az/content/.../Dünyada%20yüngül%20sənaye%20klasterləri%20haqqında.pdf>
- 42.<https://www.news.milli.az/economy/38919.html>
- 43.http://www.azerbaijans.com/content_1614_az.html
- 44.<https://www.migration.gov.az/post.php?pageid=4956>
- 45.https://www.unesco.org/education/pdf/RIO_E.PDF
- 46.<http://www.e-qanun.az/framework/1498>
- 47.<http://www.azpromo.az/about-us/azpromo>
- 48.<http://www.president.az/articles/17535>
- 49.<https://www.cbar.az/pages/monetary-policy/committee>
- 50.https://www.cbar.az/infoblocks/money_reserve_usd
- 51.<http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=27100>
- 52.http://www.president.az/files/future_az.pdf
- 53.http://www.iqtisadiislahat.org/store//media/documents/.../Ticaret_missiyası_%20uzre_serh.pdf
54. http://www.ier.az/uploads/IIETI-UNDP_Turizm-az.pdf
55. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=138424>

XÜLASƏ

Dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində xarici iqtisadi əlaqələrin rolu və vəzifələri mövzulu dissertasiya işində ilk növbədə milli iqtisadiyyat anlayışı, onun əhəmiyyəti, formalaşması və inkişafına nəzər salınmışdır. Burada milli iqtisadiyyatla bağlı müxtəlif iqtisadi məktəblərə aid olan iqtisadçıların yanaşmalarına nəzər salınmış, dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini dəstəkləyən və müdaxilənin məhdudlaşdırılması tərəfdarı olan iqtisadçıların düşüncələri qarşılıqlı öyrənilmişdir.

Daha sonra dayanıqlı iqtisadi inkişaf anlayışının mahiyyəti, ortaya çıxma zərurəti və tarixi inkişafına nəzər salınmışdır. Dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin olunacağı halda ondan əldə ediləcək faydalar öyrənilmiş, dayanıqlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi üçün zəruri olan iqtisadi, sosial və ekoloji məsrəflər qeyd olunmuşdur. Burada dayanıqlılıq modellərinə də nəzər salınmış və güclü dayanıqlı inkişaf vəziyyətinin təmini üçün zəruri olan şərtlər qeyd olunmuşdur.

Mövzunun əsasını təşkil edən xarici iqtisadi əlaqələr və dayanıqlı iqtisadi inkişaf arasındakı əlaqəyə də geniş yer verilmiş, xarici ticarət, xarici valyuta və xarici miqrasiya əlaqələrinin qurulmasının milli iqtisadiyyata faydaları vurğulanmışdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulması zamanı dayanıqlı inkişafı uzlaşması zəruri olan məsələlər də qeyd olunmuş, dövlət tərəfindən tənzimlənməsi yolları göstərilmişdir. Eyni zamanda, ümumilikdə iqtisadiyyatın dayanıqlılığının təmin olunması üçün Azərbaycanda görülmə işlərə də nəzər salınmış, beynəlxalq təcrübə mübadiləsi ilə bağlı layihələrə diqqət yetirilmişdir.

Son olaraq Azərbaycanın ixrac potensialı, rəqabətqabiliyyətlilik və rəsmi ehtiyatların əhəmiyyətinə toxunulmuşdur. İxrac potensialının yaxşılaşdırılması yolları təhlil olunmuş, rəqabətqabiliyyətliliyin yüksəldilməsi üçün təmin olunması zəruri olan keyfiyyət standartları vurğulanmışdır. Rəsmi ehtiyatlarla dayanıqlı iqtisadi inkişaf arasında əlaqə qeyd olunmuş, tənzimlənməsi yolları göstərilmişdir.

SUMMARY

National economy concept and its significance, formation, and development have been examined primarily in the dissertation, on the topic of roles and functions of external economic relations on enabling sustainable development. Approaches of economists from different economics schools towards national economy have been analyzed; and views of both supporters and opponents of the idea of government's intervention have been mutually studied.

Later, the core of the sustainable development, the necessity of its arising, and its development throughout the history have been analyzed. Expected benefits have been studied; inevitable economic, social, and ecological costs in order to enable the sustainable development have been mentioned. Sustainability models and conditions to enable strong sustainable development have also been studied.

The relationship between external economic development and sustainable economic development establishing the context of the topic has been broadly explained: the benefits of external business, external currency, and external migration to national economy have been emphasized. The points, which have to cohere with sustainable development while external economic relations are being built, have been examined, and the ways how government ought to regulate them have been mentioned. At the same time, all progress on enabling sustainable development in Azerbaijan has been examined, and international experience exchange programs have been learned.

Finally, Azerbaijan's export potential, competitive capabilities, and the significance of its official resources have been discussed. The ways of improving the export potential have been analyzed; quality standards to advance competitive capabilities have been emphasized. Relations between official resources and sustainable development besides the ways of regulating have been expressed.

РЕЗЮМЕ

В диссертации «Роль и функции внешнеэкономических связей в обеспечении устойчивого развития» в первую очередь акцентируется внимание на концепции понимания национальной экономики, её важности, становлении и развитии. Были рассмотрены взгляды на национальную экономику представителей различных экономических школ, изучены мысли как сторонников вмешательства государства в экономику, так и сторонников ограничения государственного вмешательства.

Далее была рассмотрена сущность устойчивого экономического развития, необходимость возникновения и историческое развитие. Были изучены выгоды, полученные в условиях устойчивого экономического развития, отмечены необходимые экономические, социальные и экологические затраты для обеспечения устойчивого экономического развития. Также были рассмотрены модели устойчивости и отмечены условия для обеспечения сильной устойчивой экономической обстановки.

Была глубоко изучена взаимосвязь между внешнеэкономическими связями и устойчивым экономическим развитием, составляющими основу данной темы, подчеркнуты преимущества внешней торговли, валютных и внешнеполитических отношений в национальной экономике. Были отмечены необходимые вопросы, которые следует согласовать с устойчивым развитием при установлении внешнеэкономических связей, показаны способы регулирования со стороны государства. В тоже время, было уделено внимание работе, проделанной в Азербайджане для обеспечения устойчивости экономики, отмечены проекты международного обмена опытом.

Наконец, подчеркивается экспортный потенциал Азербайджана, его конкурентоспособность и важность официальных ресурсов. Были проанализированы пути для улучшения экспортного потенциала и выделены стандарты качества, необходимые для обеспечения конкурентоспособности. Была отмечена связь между официальными ресурсами и устойчивым экономическим развитием, а также способы его регулирования.